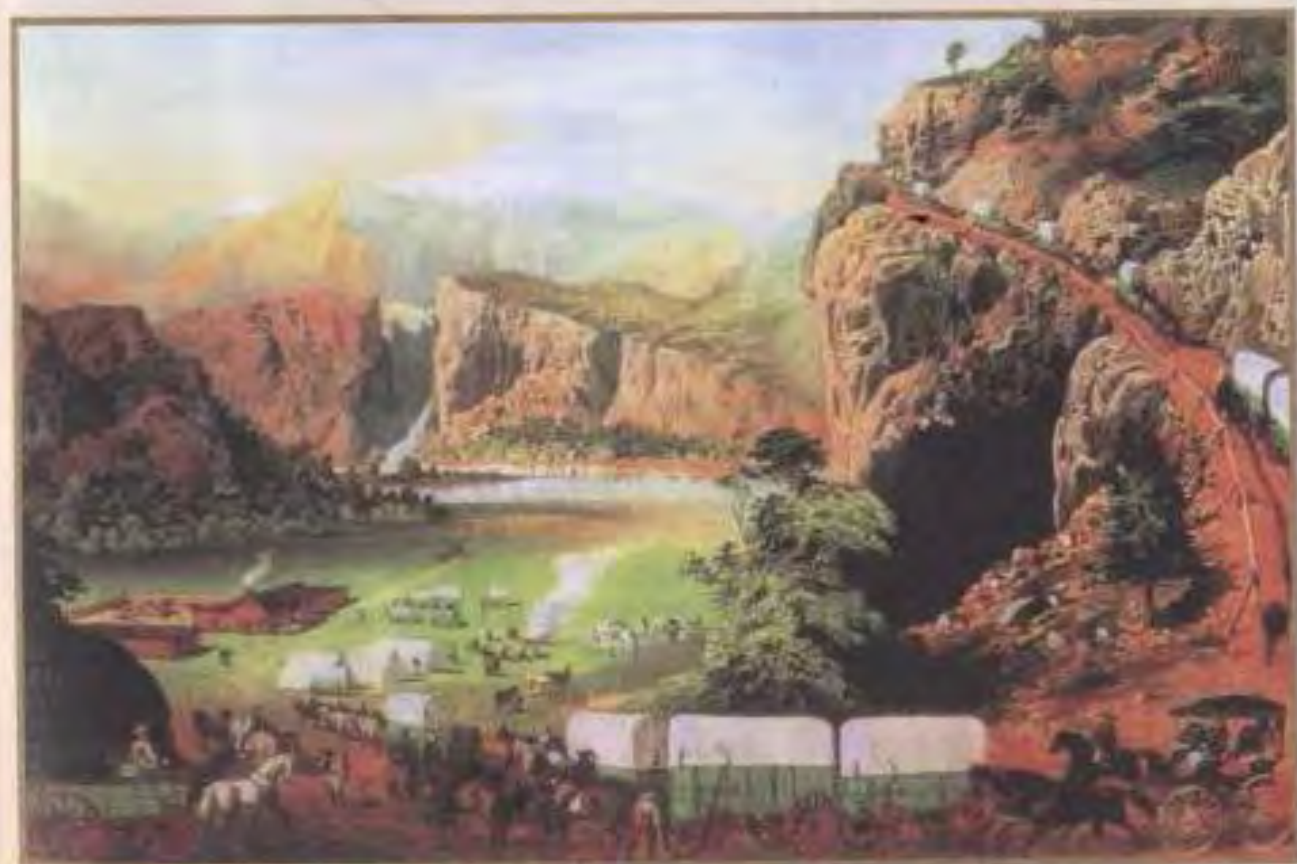

Т. Н. Зиёев

ТАЪРИХИ УМУМИ

Т. Н. ЗИЁЕВ

ТАЪРИХИ УМУМӢ
(ТАЪРИХИ НАВ. ҚИСМИ 2-ЮМ)
КИТОБИ ДАРСӢ БАРОИ СИНФИ 8

*Коллегиаи Вазорати маорифи
Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷоп тавсия кардааст*

**PLEIADES
PUBLISHING Inc
2002**

Зиёев Т. Н.

Таърихи умумӣ (Таърихи нав. Қисми 2-юм),
китоби дарсӣ барои синфи 8-ум.

“Сарпараст”, Душанбе. Соли 2002, 336 саҳифа.

Ин китоб аз тарафи Маркази татбиқи Лоихаи таҷдиди сектори иҷтимоӣ тавассути маблағҳои қарзи Банки Осӣёи Тараққиёт ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор гардидааст.

Ҷадвали истифодаи иҷоравии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

Муаллимони мӯхтарам!

Хоҳишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмуни китоби мазкур ба нишони 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 45, Пажӯҳишгоҳи улуми педагогии Тоҷикистон ирсол намоед.

ISBN 1-931938-18-0

© “Сарпараст”, 2002

МУҚАДДИМА

Хонандагони синфи 8-ум дар синфи 7-ум таърихи навро аз охирҳои асри XV то миёнаи асри XIX омӯхта, хуб фаҳмидаанд, ки дар асрҳои ин давра муносибатҳои сармоядорӣ ташаккул ёфтаанд ва бо ҳамин асрҳои миёна ба охир расида, даврано нав сар мешавад. Нерӯҳои истехсолкунандаи мамлакатҳои пешқадами ҷаҳон тараққӣ карда, ба тағйирёбии сохти иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоии онҳо шароити мусоид фароҳам оварданд.

Дар ин давра сиёсати хориҷии мамлакатҳои ба роҳи сармоядорӣ рафта комилан тағйир ёфт. Ин давлатҳо беш аз пеш ба забти мустамликаҳо мепардохтанд, то ки манбаъҳои арзони ашёи хому нерӯҳои корӣ ва бозорҳои қулайи молфурӯширо ба даст дароранд. Ҳамин тариқ, мамлакатҳои мутараққии сармоядорӣ Осиё, Африка, Америкаи Лотинӣ ҷазираҳо ва роҳҳои муҳимтарини баҳриро зӯран аз худ мекунанд.

Аз назари пешрафти нерӯҳои истехсолкунандаю муносибатҳои истехсолӣ ва сиёсати дохилию хориҷии давлатҳои сармоядорӣ таърихи нав ба ду марҳала тақсим мешавад. Марҳалаи аввал оғози сармоягундорӣ номида шуда, он тахминан то миёнаҳои асри XIX давом кардааст. Марҳалаи дуюми таърихи нав сармоядорӣ инхисорӣ (монополистӣ) номида шудааст, ки он аз миёнаи асри XIX оғоз ёфта, бо анҷомёбии Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба охир расидааст. Китоби дарсӣ мазкур ҳамин марҳалаи таърихи навро дар бар гирифтааст.

Дар ин марҳала дар ҳаёти иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоии мамлакатҳои пешқадами ҷаҳон нағзҳои зиёде ба амал омадаанд. Аз он ҷумлаанд ташкилҳои империяҳои мустамликавӣ ва ширкатҳои пуриқтисорӣ, пурзӯршавии рақобат дар байни ширкатҳои банкҳо ва марказонида шудани онҳо, рақобати шадиди мамлакатҳои империалистӣ барои ба даст даровардани манбаъҳои арзони ашёи хом ва бозорҳои молфурӯшӣ, галабаи муносибатҳои бозоргонӣ, ба роҳи демократӣ дохил шудани як қатор мамлакатҳои сармоядорӣ, ташаккули муассисаҳои демократии давлатҳои мутамаддин, пайдо шудани табақаҳои нави ҷамъиятӣ – коргарони кироӣву буржуазия ва галабаи инқилобҳои буржуазӣ демократӣ. Дар баробари ин дар империяҳои мустамликавӣ ҳаракатҳои миллию озодихоҳӣ вусъат ёфта, онҳоро сол то сол заифтар мегардониданд.

Дар марҳалаи нави таърихӣ давлатҳои империалистӣ дар сиёсати хориҷиашон якка-якка ба мақсадҳои империи худ ноил шуда наметавонистанд. Аз ҳамин сабаб гурӯҳбандҳои ҳарбию сиёсии “Антанта” ва “Иттифоқи Сегона” ташкил меёбанд. Мақсади онҳо аз нав тақсими қардани ҷаҳони аллакай тақсими қардашуда буд. Солҳои 1914–1918 ҷанги байни ин ду паймон ба амал омада, талафоти бузурги то ҳол диданашудаи ҷонию молӣ ба бор овард.

Дар давраи дуҷуми таърихи нави таракқиёти мамлакатҳои ҷаҳон як ҳел сурат нагирифт. Нисбат ба давлатҳои дигар давлатҳои Европа ҳеле пеш рафта буданд. Иёлоти Муттаҳидаи Америка низ ба онҳо расида гирифта буд. Лекин давлатҳои Осиё ва Африка ҳанӯз марҳалаи то сармоядориро аз сар мегузарониданд. Мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ бошанд, акнун ба давраи сармоядорӣ ворид мешуданд. Тобеият ба мамлакатҳои абарқудрат имконият наметод, ки мамлакатҳои Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ тезтар таракқӣ карда, ба мамлакатҳои пешқадами Европа ва ИМА расида гиранд.

Империяҳои мустамликавӣ дар мустамликаҳои худ сиёсати гонатгаронаро амалӣ мекарданд. Зарурат ба даромади давлатҳои мустамликадорро водор менамуд, ки дар мустамликаҳои онҳо корхонаҳои саноатӣю роҳҳои оҳан сохта, муносибатҳои пулию молии онҳоро ба нафъи худ ба роҳ монанд. Пешрафти сармоядорӣ дар мустамликаҳо ва тарзи идоракунии онҳо ба эҳтиёҷоти соҳибони мустамликаҳо мувофиқ қунонида шуда буданд.

Дар ин китоби дарсӣ мавзӯҳои дар боло зикрфта ва масъалаҳои дигари марбути таърихи нимаи дуҷуми асри XIX ва аввали асри XX ба таваҷҷӯҳи хонандагони синфи 8-ум пешниҳод карда мешаванд.

ФАСЛИ 3. МАМЛАКАТҲОИ ЧАҲОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

БОБИ VII МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛҲАЛҚӢ

§ 1-2. МАМЛАКАТҲОИ ИМПЕРИАЛИСТӢ ДАР РОҲИ АЗ НАВ ТАҚСИМ КАРДАНИ ЧАҲОН

Шиддат ёфтани зиддиятҳо дар байни мамлакатҳои империалистӣ. Империализм зиддиятҳоеро, ки пештар дар байни мамлакатҳои пурқуввати ҷаҳон мавҷуд буданд, бартараф накард. Баръакс, дар ин давра онҳо боз ҳам тезу тундтар шуданд. Ба сиёсати хориҷии мамлакатҳои сармоядорӣ ширкатҳои инхисории пуриктидор таъсири калон мерасониданд. Давлатҳои империалистӣ супориши онҳоро иҷро мекарданд. Ҳар яке аз ин мамлакатҳо кӯшиш ба ҳарч меод, ки мамлакатҳои бештарро ба мустамлика табдил дода, бо ҳамин таъсири худро дар ҷаҳон мустаҳкамтар кунад.

Барои он ки чунин сиёсат аз тарафи халқ дастгирӣ шавад, доираҳои ҳукмрон мақсадҳои сармоядоронро умумимиллӣ эълон мекарданд. Дар зери шиори пойдор гардонидани истиқлолияти миллӣ миллатчигиро авҷ мегирониданд. Дар калби мардум нисбат ба халқҳои дигар кинаю адоват мепарвариданд. Миллати худро наҷоди баландтар ҳисобида, меғуфтанд, ки он ҳуқуқи маънавӣ дорад мамлакатҳои ақибмондари ба мустамликаҳои худ табдил дода, аз болои онҳо ҳукм ронанд.

Сармоядорон аз ҳисоби ғорат кардани мустамликаҳо даромади калони бе дарди миён ба даст мебароварданд. Барои ба тарафи худ кашидани мардум баъзан қисми он даромадро ба ӯ ҳам меоданд. Ин системаи ғумроҳкунии омма ба сармоядорон имконият меод, ки халқро ҳамчун олоти сиёсати ғоратгаронаи хориҷии худ истифода баранд.

Давлатҳои империалистии Германия, ИМА, Англия, Фаронса, Русия ва Чопон ба тобеъ қунондани мамлакатҳои сусттараккикарда қонеъ нашуда, ба тақсимои мустамликаҳои мамлакатҳои дигар муваффақ шудан мехостанд. Империяҳои мустамликавии дерина бошанд, ҳеч гоҳ розӣ шуда наметавонистанд, ки мустамликаҳои як вақтҳо ба даст даровардашонро акнун мамлакатҳои пурзӯри замон кашада гиранд.

Мамлакатҳои империалистӣ чидду ҷаҳд мекарданд, ки сармояи бо роҳи гонат кардани дигар мамлакатҳо ба даст даровардаашонро боз ҳам афзунтар гардонанд. Бо ҳамин сабабҳо онҳо ба тақсими нави ҷаҳон сар карданд. Ин иқдом ба муборизаи шадиди байниҳамдигарии мамлакатҳои империалистӣ оварда расонд.

Шиддат ёфтани муносибатҳо дар байни Англия ва Германия. Империализми Англия дар нимаи дуюми асри XIX хис кард, ки аз мамлакатҳои дигари сармоядорӣ ақиб мондааст. Ба ҳар ҳол тамоми қувваю воситаҳоро ба қор мебард, то ки дар ҷаҳон мавқеи пештараашро аз даст надиҳад. Вале ин қор барои Англия сол то сол мушқилтар мегардид.

Сармоядорони Англия, ки дар истехсолоти саноатӣ дар ҷаҳон ҳукмронии худро ашпақай аз даст дода буданд, мехостанд, ки қусури ин бохтро аз ҳисоби мустамликаҳо бароранд. Вале ин қори осон набуд. Ба империализми Англия мамлакатҳои дигари пешқадами сармоядорӣ, пеш аз ҳама, Германия саҳт рақобат мекарданд.

Дар миёнаи солҳои 90-ум зиддиятҳои байни Англия ва Германия бо тезӣ шиддат меёфтанд. Дар ҳама ҷо ва бо ҳар роҳи восита Германия ба сиёсати мустамликазабтқунии Англия ҳалал мерасонд. Яке аз минтақаҳои зиддияти Англия ва Германия Африкаи Ҷанубӣ гардид. Дар ин ҷо Германия ба он муваффақ шудан мехост, ки Англия мамлақати Бурҳоро ба зерӣ дасти худ дароварда натавонад, лекин ин қор ба ӯ муяссар нашуд.

Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна ҳам дар доираи зиддиятҳои ин ду давлати империалистӣ буданд. Соли 1898 шоҳи Германия Вилгелми II ба Константинопол ташриф овард. Султони Туркия ба меҳмони худ ваъда дод, ки бо сармоядорони Германия барои сохтани роҳи оҳани Бағдод консессия медиҳад. Воридшавии Германияро ба Туркия Англия ҳамчун хавф ба манфиатҳои хеш дар мамлакатҳои Шарқ ҳисобид. Бо ҳамин сабаб худӣ ҳамон сол Германия барои ташкил кардани флоти пурзӯри ҳарбии баҳрии худ шурӯъ кард. Даре нагузашта дар ин бобат Германия аз Англия пеш гузашт. Баъди ин зиддиятҳои байни Англияю Германия боз ҳам оштинопазиртар гардиданд. Вале дар чунин шароити номусоид Англия наметавонист, ки бо Германия ҷанг сар кунад. Мубориза бар зидди Русия дар Шарқи Дур ва бо Фаронса дар Африка вайро аз ин роҳ бозмедошт. Бо Германия то вақти муайяне муроҷиат кардан лозим меомад, зеро ин вақт муқобили

Бурхо кувваи зиёди Ҳарбии Англия андармон шуда буд. Барои ҳамин, вақте ки Русия Порт-Артурро аз Чин иҷора гирифт, вазири муштамликаҳои Англия Чозеф Чемберлен ҳатто ба дипломатҳои Германия сохтакорона ҳам бошад, дар бораи иттифоқи англогермани зидди Русия гуфтушунид карда буд.

Ҳукуматдорони Германия соли 1905 бо сардории сабри Ситоди кулли нерӯҳои мусаллаҳи мамлакат А. Шлиффен нақшаи ҷангро кашиданд. Ин ҷанг бояд дар ду ҷабҳа сурат мегирифт – дар Ғарб бар зидди Фаронса ва дар Шарқ бар зидди Русия.

Забткорихои империализми Фаронса. Империализми Фаронса мехост, ки ҳам аз Германия қасди дар ҷанги солҳои 1870 – 1871 шикастхӯрдаашро бигирад ва ҳам ин рақиби асосии худро заиф гардонад.

Ба Фаронса муяссар гардид, ки тавассути силоҳ Тунис, қисми Африкаи Шимолу Ғарбӣ, Мадагаскар, қисми Сомалӣ ва Ҳиндучинро забт кунад. Дар нимаи дуоми солҳои 90-уми асри XIX ва ибтидои асри XX Фаронса дар забткорихои африкавии худ ба муқобилияти саҳти Англия дучор гардид. Камқуввати худро ҳис намуда, империализми Фаронса ҳаракат мекард, ки муносибатҳои бо ин мамлакат тезу тунд накунад. Фаронса Германияро душмани рақами яки худ меҳисобид. Агар муносибатҳои бо Англия вайрон мекард, пас бар зидди Германия мубориза бурда наметавонист. Ин аст, ки Фаронса дар муштамликазабткунӣ муносибатҳои худро бо Англия ба ҷавкоти муросо даровард. Аз ҳамин сабаб Фаронса дар Африка ба он борҳо гузашт карда буд. Ба Фаронса муяссар гардид, ки бо ҳамин роҳ Марокашро забт кунад. Ин восита ба Фаронса барои ба даст даровардани Камбоҷа, Лаос, Ветнам (Тонкин ва Аннам) ва ҷазираҳои зиёди Укёнуси Ором ҳам хизмат кард.

Ду ҷанги Русия бар зидди Туркия. Ҷанги солҳои 1853 – 1856 дар байни Русия ва Туркия “Ҷанги Қрим” ном гирифтааст. Русия дар зарфи садҳо сол мақсад дошт, ки нимҷазираи Қрим ва Баҳри Сиёхро ба даст дарорад. Вале дар ин ҷанг Туркия бо ёрии Англия ва Фаронса бар Русия ғалаба кард ва моҳҳои феврал-марти соли 1856 барои бастанӣ Созишномаи сулҳ дар байни ин ду давлат дар шаҳри Париж конгресси дипломатӣ баргузор гардид. Мувофиқи шартҳои Аҳдномаи сулҳи Париж Русия аз баҳри даъвоҳои худ гузашт. Туркия бошад, мавқеи худро дар соҳилҳои шимолӣ ва шарқии Баҳри Сиёх боз ҳам муштаҳкамтар кард.

Мохи апрели соли 1877 ҷанги нави Русияю Туркия оғоз ёфт. Амалиётҳои ҷарбӣ дар ду ҷабҳа—дар Балкан ва Қарқоз—ҳам дар хушкӣ ва ҳам дар Баҳри Сиёҳ сурат гирифтанд. Русия бо баҳонаи ёрӣ ба муборизаи озодихонаи славянҳои нимҷазираи Балкан ҳост, ки мавқеи худро дар ин ҷо мустаҳкам карда, ба рақиби деринаи худ — Туркия шикаст диҳад.

Дар ин ҷанг русҳо дастболо шуданд ва 3 марти соли 1878 дар маҳаллаи Сан-Стефано наздикии Константинопол дар байни Туркия ва Русия шартномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи он Сербия ва Руминия истиқлолият ба даст дароварданд. Қисми Бесарабия, ки дар натиҷаи Ҷанги Қрим аз Русия кашида гирифта шуда буд, ба Русия баргардонида шуд. Ба ивази он Руминия аз Туркия Добруҷаи Шимолиро гирифт. Булғория ҳамчун давлати тобеи Туркия ташкил ёфт. Вале конгресси Берлин, ки мохи июни соли 1878 бо ташаббуси Германия, Англия ва Фаронса барои аз нав дида баромадани Созишномаи сулҳи Сан-Стефано баргузор гардид, аксарияти музаффариятҳои Русияро барбод дод.

Балкан—минтақаи муқовимати давлатҳои импералистӣ. Қисми зиёди нимҷазираи Балкан дар дасти Туркияи феодалӣ буд. Австро-Венгрия ҳам ният дошт, ки ба ин нимҷазира сар дарорад. Халқҳои Балкан барои истиқлолияти худ мубориза мебарданд. Лекин ба онҳо на танҳо Туркия, балки Германия ва Австро-Венгрия ҳам монеъ мешуданд.

Сармоядорони Германия аз сулолаи Габсбургҳо, ки ҳукмрони Австро-Венгрия буданд, талаб мекарданд, ки дар Балкан сиёсати забткорӣ пеш бурда шавад. Соли 1908 Австро-Венгрия Салониқро забт карда, барои худ ба Баҳри Эгей роҳ кушод.

Қаблан шоҳи Сербия ҷонибдори Австро-Венгрия буд, вале баъди он, ки соли 1903 дар ин мамлақати славянии Балкан табaddулотӣ давлатӣ ба амал омад, вазъият тағйир ёфт. Сербия ба дӯстӣ бо Русия майл кард. Халқи серб барои аз зери ҳукмронии иқтисодии Австро-Венгрия озод шудани ватани худ муборизаи озодихонаро пеш гирифт.

Баъди забти Салониқ Австро-Венгрия мавқеи худро дар Балкан боз ҳам мустаҳкамтар кардани буд. Он рӯйро ба забти мамлақатҳои Балкан сар кард. Австро-Венгрия соли 1909 аз Сербия Босния ва Херсоговинаро кашида гирифт. Германия бошад, ба Балкан сар даровардани иттифоқии худро дастгирӣ

намуд. Вай инро воситаи дар Балкан суэтгардонии мавқеи Туркия ҳам меҳисобид. Русия бошад, муборизаи озодихоҳонаи славянҳои ҷанубиро дастгирӣ кард. Вай муқобили дар Балкан мустаҳкам гардидани мавқеи Австро-Венгрия ва Германия буд. Италия ҳам дар ин ҷо манфиатҳои худро дошт. Соли 1900 ин давлат ҳатто бо роҳи ҳарбӣ Триполитанияро аз Туркия кашада гирифт. Соли 1912 Туркия ҳост, ки бо роҳи зӯрӣ онро аз Италия баргардонида гирад, вале шикаст хӯрда, маҷбур шуд, ки Триполитанияро ба Италия во гузорад.

Сербия, Булғория ва Черногория “Иттифоқи Балкан”-ро ташкил карда, соли 1912 бар зидди Туркия ҷанг сар карданд. Русия нисбат ба ин иттифок хайрхоҳ буд. Моҳи октябри ҳамон сол онҳо Туркияро торумор карданд. Дар таърих ин ҷанг “**Ҷанги якуми Балкан**” ном гирифтааст. Ин ҷанг ва ҷанги дуюми Балкан, ки он соли 1913 ба амал омада буд, ҳамаи масъалаҳои давлатҳои ин нимҷазираро ҳал карда натавонишанд. Балкан минтақае гардид, ки мамлакатҳои империалистии Европа онро дар байни худ аз нав тақсим кардани буданд, лекин на ба таври мусоламадомез.

Мустамликазабтқунии империализми ИМА. ИМА баъди аз Русия харидани Аляска ба масъалаҳои дохилии худ бештар машғул шуда, ба забтқунии мустамликаҳо дертар шурӯъ кард. Он ба ин қор асосан дар солҳои 90-уми асри XIX оғоз намуд. Империализми ИМА диққати асосии худро ба ҳавзаҳои баҳри Кариб ва уқёнуси Ором нигаронид. Аввалин мустамликаи забткардаи ИМА ҷазираҳои Гавай буданд. Вай ин галлаҷазираҳоро аз соли 1893 то соли 1898 пурра аз худ кард. Баъди ин империализми Америка ба мустамликаҳои Испания рӯ овард. Соли 1898 ИМА бар зидди ин давлат ҷанг эълон кард. Испанияи феодалӣ баъди се моҳи муқовимат шикаст хӯрд. Дар натиҷаи ин ҷазираи Пуэрто-Рикои испанӣ ба ИМА гузашт. Вай Кубаро ҳам бо роҳи зӯрӣ ба худ тобеъ қунонд.

Баъди галаба бар Испания ИМА забтқориҳои худро ба дигар нуқтаҳои қураи замин паҳн кардан гирифт. Дар уқёнуси Ором ҷазираи Гуам ва галлаҷазираҳои Филиппинро забт кард. ИМА онҳоро барои ба давлатҳои Шарқи Дур сар даровардан ҳамчун таҷағоҳ истифода бурд. Ба вай муяссар шуд, ки соли 1899 барои ҳамаи давлатҳои ҷаҳон нисбати Чин сиёсати “дарҳои қушод”-ро эълон қунад. ИМА боварӣ дошт, ки тавассути афзалияти иқтисодии худ аз ин давлат давлатҳои дигарро фишор дода мебарорад. Барои ҳамин фаъолияти трестҳоро дар Чин ҳарҷониба

дастгирӣ ва ҳавасманд мекард. Дар таърих ин дипломатияро “дипломатияи доллар”-и ИМА номидаанд. ИМА чунин сиёсатро дар тамоми кураи замин ба қор мебард, вале агар дар он ҷое, ки “дипломатияи доллар” ба қор намерафт, сиёсати “дарраи қалон”-ро истифода мебард. Бо ҳамин он дар ибтидои асри ХХ давлатҳои Америкаи Лотиниро ба маҷрои сиёсати хориҷии худ дохил кард. Чунин сиёсатро барои аз худ кардани Канали Панама бар зидди Колумбия истифода бурда буд. Ин канал соли 1914 ба истифода дода шуд. Вақте ки давлати Панама ташкил ёфт, ИМА онро маҷбур кард, ки Канали Панамаро ба вай ба муҳлати 100 сол ба иҷора бидиҳад. Ҳамин тариқ, ин канали навбунёд дар амал аз ИМА шуд.

Сармояи ИМА бо тезӣ ба иқтисодиёти мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ ворид гашта, аз он ҷо сармояи мамлакатҳои Европарофишор дода мебаровард. Ҳамин тариқ, ИМА дар нимкураи Ғарбӣ ҳукмрони ягона гардид. Бо вучуди ин ИМА бо мамлакатҳои дигаре, ки тақсимои ҷаҳонро дар байни худ давом додани буданд, рақобат мекард.

Забтқориҳои Ҷопон. Мустамликаҳои аввалини Ҷопон ҷазираҳои Рюкю ва Тайван буданд. Онҳоро соли 1872 ишғол карда буд. Ҷопон сипас Кореяро ба зери таъсири худ дароварда, дар он ҷо ба қорҳои саноатиро тижорати машғул шуд.

Ҳолати ниммустамликавии Корея ба империализми Ҷопон маъқул нашуд. Барои ҳамин соли 1894 бо қувваи қалони ҳарбӣ ба Сеул ҳамла карда, қасри шоҳи Кореяро ишғол намуд. Ҳамин тариқ, ин ҷанг оғоз ёфт. Сипас лашқари Ҷопон ба қисмҳои ҳарбии ҷиноии дар Корея буда ҳуҷум кард. Бо ин ҷанги Ҷопону Чин сар мешавад. Нисбат ба Чин лашқару флоти Ҷопон пурзӯртар буданд. Ба ҳамин сабаб дар ин ҷанг Чин шикаст хӯрда, аз Ҷопон сулҳ талабид. Мувофиқи ин Созишномаи сулҳ Ҷопон аз Чин товони қалони ҷанг гирифт ва инчунин ҳуқуқ пайдо кард, ки дар қаламрави Чин қорҳои саноатии худро бисозад.

Оиди масъалаи Корея ва Манҷурия Ҷопон бо Русия рақобат дошт. Ҷопонро ИМА ва Англия бар зидди Русия ҷанг андохтанд. Барои ин қор вайро бо маблағи зарурӣ ҳам таъмин менамуданд. Ин давлатҳо намехостанд, ки маҷеи русҳо дар Шарқи Дур ва хавзаи Укёнуси Ором мустақкам шавад. Солҳои 1904 – 1905 дар байни Ҷопон ва Русия ҷанг ба амал омад, ки дар он Русия шармандавор шикаст хӯрд. Ба Ҷопон муяссар шуд, ки Русияро ҳам аз Порт-Артур маҳрум кунад ва ҳам қисми ҷанубии ҷазираи

Сахалинро аз ӯ кашида гирад. Баъди ин ғалаба мавқеи Чопон дар Шарки Дур ва ҳавзаи Укёнуси Ором ниҳоят пурзӯр шуд. Дар чунин шароит Корея дигар худро аз Чопон муҳофизат карда наметавонист. Ба ҳамин сабаб соли 1910 императори Корея “бо ихтиёри худ” ҳокимияи давлатиро “абадӣ” ба Чопон супорид. Чопон Кореяро ба генерал-губернатории худ табдил дод.

Империализми Чопон ба воқеаҳои Европа ва ҷойҳои дигари ҷаҳон бо ҷашмони ҳарисонаи империалистии худ нигоҳ мекард ва тайёр буд, ки дар тақсимои минбаъдаи ҷаҳон ғаълона иштирок кунад.

Ташкилҳои паймонҳои ҳарбӣ. Тунисро ишғол кардани Фаронса Италияро водор намуд, ки сарфи назар аз муҳолифатҳои дар байни Италия ва мутлақияти Габсбургҳо ҷойдошта ба Германия наздик шавад. 20 майи соли 1882 Италия, Германия ва Австро-Венгрия дар байни худ Созишномаи ҳарбӣ бастанд, ки он дар таърих “Иттифоқи Сегона” ном гирифтааст. Мувофиқи шартномаи ин паймони ҳарбӣ дар сурати ба Италия ҳамла кардани Фаронса ду иштирокчиҳои дигари паймон, яъне Германия ва Австро-Венгрия ба вай ёрии ҳарбӣ мерасониданд. Чунин ўҳдадориро Италия низ ба дўши худ гирифта буд, яъне дар сурати ба Германия ҳамла кардани Фаронса Италия ба вай дастӣ ёрӣ дароз мекард. Лекин Австро-Венгрия дар назди Германия чунин ўҳдадорӣ надошт. Сарфи назар аз ин, ҳар се ширкаткунандагони паймон бо ҳамдигар ёрии ҳарбӣ ваъда карда буданд. Онҳо ўҳдадор шуданд, ки дар сурати оғози ҷанги яке аз онҳо бар зидди ягон давлат ду давлати дигари аъзои паймон мавқеи бетарафиро ихтиёр мекунанд. Танҳо ҷанги яке аз давлатҳои Иттифоқи Сегона бар зидди Фаронса истисно буд. Дар ин сурат ду давлати дигари паймон ба давлати зидди Фаронса ҷангсаркарда ёрӣ мерасониданд. Ҳамин тариқ “Иттифоқи Сегона” ташкил ёфт.

Ба империализми англис империализми ҷавони Германия, ки акнун аз Англия пеш гузашта буд, саҳт рақобат мекард. Молҳои дар Германия истеҳсол кардашуда дар бозорҳои ҷаҳонӣ бо молҳои англисӣ бомуваффақият рақобат мекарданд. Дар ин бобат Германия Англияро аз баъзе мамлакатҳо фишор дода баровард.

Як вақтҳо Англия шоҳи баҳру укёнусҳои ҷаҳон буд. Акнун дар он ҷо ҳам мавқеи Германия торафт пурзӯртар шудан гирифт. Вай флоти ҳарбӣ ва тичоратии пуриктидор ташкил кард. Аслиҳа ва сипоҳаш аз Англия беҳтар буд. Империализми Германия мақсад

дошт, ки ҷаҳони тақсимшударо ба ғоидаи худ аз нав тақсим кунад ва ҳатто ҳукмрони ҷаҳон шавад. Германия, пеш аз Ҳама, ба Англия қасд дошт. Империализми Англия ҳам мақсади Германияро ғаҳмида, ба ҷанг тайёри мекунид. Лекин аз қувваи Германия метарсид. Аз Ҳамин сабаб яққаву танҳо бар зидди он ҷанг кардани набуд. Ба Англия иттифоқчи лозим буд. Империалистони Фаронса ва Русия низ меҳостанд, ки мавқеи ба даст даровардан худро аз даст навода, аз тақсимои нави ҷаҳон ҳиссаи худро бигиранд ва нагузоранд, ки Германия ҳукмрони ҷаҳон шавад. Чунин мақсадҳо ин се давлатро бо ҳам наздик карданд.

Соли 1904 аввал Англия бо ҳамроҳии Фаронса бо номи “Антанта” (“ваҳдат”, “ризоият”) паймони ҷарбӣ бастанд. Таваҷҷути ин созиш онҳо ҷанҷолҳои байниҳамдигариашонро ҳам хал карданд. Фаронса ҳукмронии Англияро дар Миср эътироф кард. Англия бошад, ба Фаронса имконият дод, ки Мароқашро забт кунад.

Соли 1907 Англияю Русия ҳам бо ҳамдигар созишнома бастанд. Ин давлатҳо ҳам аз созишнома истифода бурда, ҷанҷолҳои байниҳамдигарии худро оиди Тибет ва Эрон маслиҳатомезона хал карданд. Онҳо Эронро ба “минтақаи манфиати” худ тақсим карданд: ҷануби Эрон минтақаи манфиати Англия ва шимоли он минтақаи манфиати Русия шуд. Ҳамон сол дар байни Англия, Фаронса ва Русия паймони ҷарбӣ бастанд шуд, яъне Русия ба “Антанта” дохил шуд.

***

Сиёсати империалистии мамлакатҳои бузургтарини сармоядорӣ Ҷанги якуми ҷаҳониро рӯз то рӯз наздиктар мекард. Рақобати онҳо даъвогарони забти мамлакатҳои ҷаҳонро ба ду ҷабҳа – ба ду паймони ҷарбӣ тақсим кард: “Иттифоқи Сегона” ва “Антанта”. Онҳо гунаҳгорони асосии доир гардидани ин ҷанги аз ҳар ду тараф ҳам беадолат гардиданд. Вале минбаъд аввал таърихи рушди сиёсӣ инқисодӣ ва иҷтимоии мамлакатҳои ҷаҳони нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX мавриди омӯзиш қарор мегирад.

МАЪҲАЗ ВА САНАДҲО

1. АЗ ШАРТНОМАИ ГЕРМАНИЯҶУ АВСТРИЯ, КИ 7 ОКТАБРИ СОЛИ 1879 ДАР ВЕНА БА ИМЗО РАСИДААСТ

Аълоҳазратҳо... императори Германия ва императори Австрия қарор доданд, ки бо тантана Созишномаи сулҳ ва ёрии байниҳамдигарӣ мекунанд ва дар баробари ин ба ҳамдигар ваъда мекунанд, ки ҳаргиз ва дар ҳеч самт ба Созишномаи соф мудофиавии худ тамоюли таҷовузқорона наменданд.

Моддаи 1. Дар сурате, ки агар ба яке аз тарафҳои олии аҳду паймонкарда... аз ҷониби Русия таҷовуз карда шуд, пас ҳар ду тарафи олии аҳду

паймонкарда вазифадоранд, ки бо тамоми нерӯҳои харбии худ ба ёрии ҳамдигар биёянд ва ҳам бо ин давлат танҳо бо ризоияти ҳамдигар сулҳ банданд.

Моддаи 2. Агар бар зидди яке аз тарафҳои олии аҳду паймонкарда аз чониби ягон давлат ҳамла карда шавад, пас тарафи дигари олии аҳду паймонкарда ӯҳдадор мешавад, ки ба давлати ҳучумкунанда... ёри нарасонад, ақаллан нисбат ба иттифокчии худ бетарафиро ихтиёр кунад. Вале агар тарафи ҳучумкунанда аз Русия ёри гирад, вай хоҳ дар шакли ҳамкории фаъолона ва ё ки бо роҳи чорабинии харбӣ бошад, пас шартҳои моддаи 1 дар бораи ӯҳдадорӣ ёри байнихамдигарии харбӣ ба пуррагӣ ба қор мебароянд ва дар он вақт аз пеш бурдани ҷанг аз тарафҳои олии аҳду паймонкарда сар карда, то якҷоя бастанӣ Созишномаи сулҳ амалҳо муштарак мешаванд.

Моддаи 4. Ин шартнома, мувофиқи тамоюли сулҳхоҳонаи худ ва бо мақсади бартараф кардани ҳар гуна шарҳи бардурӯғ аз чониби ҳар ду тарафи олии аҳду паймонкарда махфӣ нигоҳ дошта, дар бораи он ба ягон давлати сеюм танҳо бо ризоияти ҳар ду тараф хабар дода мешавад.

ИТТИФОҚИ СЕГОНА

2. АЗ ШАРТНОМАИ ИТТИФОҚИ ДАР БАЙНИ АВСТРО-ВЕНГРИЯ, ГЕРМАНИЯ ВА ИТАЛИЯ, КИ ДАР ВЕНА 2 МАИИ СОЛИ 1882 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Аълоҳазратҳо императори Австрия, императори Германия... шоҳи Италия, аз афзунии қаророти сулҳи умумӣ рӯҳбаланд шуда, барои мустақамми принсипи мутлақият ва бо ҳамин дар давлатҳои онҳо таъмин гардидани дахлнопазирӣ сохти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ аҳду паймон карда, шартномаеро ба имзо мерасонанд, ки ба шарофати табиати дифоии моҳияти худ танҳо мақсад дорад онҳоро аз таҳдиде ҳифз кунад, ки дар натиҷаи он беҳатарин давлатҳои онҳо ва оромӣ дар Европа таъмин карда шавад.

Моддаи 1. Тарафҳои олии аҳду паймонкарда ба ҳамдигар сулҳ ва дӯстӣ ваъда медиҳанд ва ба ягон иттифоқи дигар, ки бар зидди яке аз ин давлатҳои нигаронида шудааст, дохил намешаванд.

Онҳо ӯҳдадор мешаванд, ки онди масъалаҳои сиёсӣ ва иқтисодии моҳияти умумидошта ба он мубодилаи афқоре шурӯъ мекунанд, ки онди онҳо ба миён хоҳанд омад ва ғайр аз ин ваъда медиҳанд, ки дар ҳудудҳои маърифатҳои худ ҳамдигарро дастгирӣ мекунанд.

Моддаи 2. Дар сурате, ки агар Италия... бо ягон сабаб ба ҳамла гирифта шавад, ҳар ду тарафи олии дигари аҳду паймонкарда вазифадоранд тавассути тамоми воситаҳои худ ба ёрии ӯ биёянд.

Дар сурати ҳучуми Фаронса ба Германия ҳам ҳамин вазифа ба ӯҳдаи Италия вогузор карда мешавад.

Моддаи 3. Агар як ва ё ду тарафи олии аҳду паймонкарда ба ҳамла гирифта шаванд ва ба ҷанги зидди ду ва ё якҷанд давлатҳои бузург дохил шуда бошанд, ки иштирокчии шартномаи мазкур нестанд, пас "қазус фоедерис" (воқеасе, ки истифодаи амалии шартномаи иттифоқиро тақозо мекунад. Шарҳи Т. 3.) якбора барои ҳама тарафҳои олии аҳду паймонкарда ба миён меояд.

Моддаи 4. Ҳангоме, ки ягон давлати бузурги иштирокчии шартномаи мазкур набуда ба амнияти қаламрави яке аз тарафҳои аҳду паймонкарда таҳдид кунад, тарафи таҳдидшуда маҷбур мешавад, ки ба таҳдидкунанда ҷанг эълон кунад, дар ин сурат ду давлати дигар ӯҳдадоранд, ки нисбати иттифокчии худ бетарафии хайрхоҳона эълон кунанд. Дар чунин ҳолат ҳар кадом барои худ

имконият ба даст мебароранд, ки барои ширкат дар қори умумии иттифок дар вақти барои худ қулай ба ҷанг дароянд.

Моддаи 5. Агар барои осоиштагии яке аз тарафҳои олии аҳду паймонкарда хатаре ба миён ояд, ки дар моддаҳои қаблӣ дар назар дошта шудаанд, пас тарафҳои олии аҳду паймонкарда онд ба ҷораҳои ҳарбии якҷоя амал кардан маслиҳат мекунад.

Онҳо ӯҳдадор мешаванд, ки дар ҳар мавриди ширкат дар ҷанг бе ризоияти байниҳамдигарӣ оташбас эълон намекунад, судх ва ё шартнома намебанданд.

Моддаи 6. Тарафҳои олии аҳду паймонкунанда ба ҳамдигар ваъда медиҳанд, ки мазмун ва мавҷудияти шартномаи мазкурро махфӣ нигоҳ медоранд.

3. ҚАРОРИ МАҶЛИСИ КУМИТАИ МУДОФИАВИИ ИМПЕРИЯИ БРИТАНИЯИ КАБИР АЗ 22 МАРТИ СОЛИ 1905

1. Таъсири моро дар Техрон бояд нигоҳ дошт ва агар имкон бошад, онро (яъне Техронро Т.3) вазифадор кардан зарур аст, то мо битавонем сохтмони роҳи оҳанро дар Эрон назорат кунем, зеро он дар оянда аз ҷиҳати стратегӣ, инчунин тиҷоратӣ, омилҳои муҳим хоҳад шуд.

2. Мақсади мо ҳам аз ҷиҳати тиҷоратӣ ва ҳам аз ҷиҳати стратегӣ нигоҳ доштани вазъияти мавҷудан Эрон аст.

3. Талаби асосии моро дар соҳили Халиҷи Форс қатъиян ҳимоя кардан лозим аст...

4. АЗ СОЗИШНОМАИ БАЙНИ ИМА ВА ҶУМҲУРИИ ДОМИНИКАН АЗ 8 АПРЕЛИ СОЛИ 1907

II. Ҳукумати Ҷумҳурии Доминикан дар асоси қонун ба ҷамъоварандан қулл ва ёрдамчиёни ӯ додани ҳаққи гумрукиро таъмин мекунад ва ба онҳо ҳама гуна ёрию мадади зарурӣ мерасонад ва ба тавассути ҳокимияташ пурра ҳимоя мекунад. Ҳукумати ИМА ба ҷамъовари қулл ва ёрдамчиҳои ӯ ҳама гуна ёрию, ки барои иҷрои вазифаҳои онҳо лозим мешавад, мерасонад.

III. То вақте, ки Ҷумҳурии Доминикан қарзҳои худро аз рӯи ӯҳдадорӣ адо накунад, қарзи давлатии он бе розигии пешакии байни ҳукумати Ҷумҳурии Доминикан ва Иёлоти Муттаҳида зиёд карда намешавад. Чунин созишнома барои тағйир додани бочҳои молҳои воридотӣ низ зарур аст.

САНАҲОИ МУҲИМ

1853-1856 — ҷанги Қрим

1877-1878 — ҷанги Русияю Туркия

3. III. 1878 — дар Сан-Стефано баста шудани Созишномаи сулҳ дар байни Русия ва Туркия.

Июни с. 1878 — Конгресси Берлин барои аз нав дида баромадани Созишномаи сулҳи Сан-Стефано.

1872 — ҷазираҳои Рюкю ва Тайванро ишғол кардани Ҷопон

- 1882 — ташкил ёфтани “Иттифоқи Сегона”
- 1893-1898 — ҷазираҳои Гавайро забт кардани ИМА
- 1894 — ба Сеул ҳучум кардани сипоҳиёни Ҷопон
- 1898 — Пуэрто-Рикоро ишғол кардани ИМА
- 1900 — Триполитанияро аз Туркия кашида гирифтани Италия
- 1904, 1907 — ташкил ёфтани “Антанта”
- 1905 — аз тарафи ситоди кулли нерӯҳои мусаллаҳи Германия бо сардории А. Шлиффен мураттаб сохтани нақшаи ҷанг
- 1904-1905 — ҷанги Русия ва Ҷопон
- 1870-1871 — ҷанги Фаронсаю Пруссия
- 1908 — Салоникаро забт кардани Австро-Венгрия
- 1909 — аз тарафи Австро-Венгрия аз Сербия кашида гирифтани Босния ва Херсоговина.
- 1910 — ба генерал-губернатории Ҷопон табдил ёфтани Корея
- 1914 — мавриди истифода қарор гирифтани Канали Панама.

— САВОЛ ВА СУПОРИШ —

1. Чаро муносибатҳои байни мамлакатҳои империалистӣ тезу тунд шуданд? 2. Сармоядорон барои ба тарафи худ кашидани халқ қадом роҳу воситаҳоро истифода мебарданд? 3. Зиддиятҳои байни Англия ва Германия дар чӣ ифода ёфта буданд? 4. Дар бораи забткориҳои империализми Фаронса мисолҳо биёред. 5. “Иттифоқи Сегона” ва “Антанта” кай ва чӣ тавр ташкил ёфтаанд? 6. Дар бораи ду ҷанги Русия бар зидди Туркия маълумот диҳед. 7. Чаро империализми Фаронса бо Англия муроҷиат мекард? 8. Дар бораи сиёсати мамлакатҳои империалистии Европа дар нимҷазираи Балкан нақд кунед. 9. Дар бораи оғози мустамликазабткунии ИМА чӣ ҳақиқат медонед? 10. Сиёсати “дарҳои кушод”, ки нисбати Чин эълон карда шуда буд, чӣ маъно дорад? 11. “Дипломатияи доллар” ва “дарраи калон”-и ИМА чӣ роҳи ифода мекунад? 12. Дар бораи ҷанги Ҷопон бо Чин ва Корея иттилоъ диҳед. 13. Қадом давлатҳои империалистӣ гунаҳгорони асосии Ҷанги якуми ҷаҳонӣ мебошанд? 14. Санадҳои мавзӯро омӯхта, мазмунҳои онҳоро шарҳ диҳед. Оё ин санадҳо дар бораи сиёсати истилогаронаи хориҷии давлатҳои империалистӣ маълумот медиҳанд? 15. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

БОБИ VIII

МАМЛАКАТҲОИ ЕВРОПА ВА АМЕРИКА

§ 3. АНГЛИЯ ДАР СОЛҲОИ 50 – 60-УМИ АСРИ XIX

Болоравии саноат ва тичорат. Дар саноат ва тичорати солҳои 50 – 60-уми асри XIX Англия мавқеи ҳукмронро ишғол кард. Он ба табaddулотии саноатии дар Англия баамаломата ва гонатгарии бераҳмонаи мустамликаҳо вобастагӣ дошт. Яке аз сабабҳои дигари муҳиме, ки болоравии босуръати саноати Англияро таъмин кард, барҳамдиҳии усули фармонфармоию манъкунӣ ва ба ивази он ҷорӣ намудани тичорати озод мебошад. Бекор кардани қонун дар бораи нони соли 1846 ва боч ба молҳои ба Англия воридшаванда, исботи ин суханҳо мебошанд. Аз ҷунин қор саноат ва соҳибқорони Англия бурд карданд. Онҳо дар бозорҳои худ аз рақобати рақибони хориҷӣ наметарсиданд, чунки сифати молҳои англисӣ баланд буд. Дар солҳои 60-ум саноатчиёни Англия тавонистанд, ки бо Фаронса, Белгия, Италия, Австрия ва давлатҳои Германия якҷанд шартномаҳои нафъовари тичоратӣ банданд.

Сармоядорони Англия бозорҳои ҷаҳонро бо ёрии тичорати озод аз мол пур карда, бо ин роҳ ба дастгирии сармоядорони як қатор мамлакатҳои ҷаҳон ноил шуданд. Онҳо дар мамлакатҳои худ тоҷирони Англияро дастгирӣ мекарданд. Дар навбати худ сармоядорон ва тоҷирони он мамлакатҳо бозорҳои Англияро аз маҳсулоти кишоварзӣ таъмин карда, аз он ҷо молҳои саноатии нисбат ба мамлакатҳои худ арзонтару баландсифаттарро харида мебуданд ва бо ин роҳ даромади қалон мегирифтанд.

Конвертори
Бессмер

Англия – “устохонаи ҷаҳон”. Дар солҳои 50-60-уми асри XIX Англия ба “устохонаи ҷаҳон” табдил ёфт. Дар ин мамлакат роҳи оҳан бар дигар намудҳои нақлиёт ғолиб баромад, киштиҳои бугӣ киштиҳои бодбондорро аз истифода танг карда бароварданд. Дар натиҷаи ин аз як ҷо ба ҷои дигар бурдани борҳо тезтар ва арзонтар гардид. Дар Англия ин навагонӣ ба ривочу равақи тиҷорату соҳибкорӣ кӯмак расонид.

Солҳои 1857 ва 1866 иқтисодиёти Англияро бӯҳрони барзиёдистехсолкунӣ фаро гирифт, вале он дар ин мамлакат тамоюли рӯ ба тараққию пуравчи сармоядориро боздошта натавонист. Барои исботи ин хулоса чанд мисол меорем. Дар охири солҳои 60-ум дар Англия истеҳсоли ангишт нисбат ба Германия 5 маротиба ва нисбат ба ИМА 4 баробар афзуд. Он нисфи ҷӯяни дар ҷаҳон истеҳсол кардамешудагиро истеҳсол мекард. Муваффақияти Англия махсусан дар саноати бофандагӣ беназир буд. Солҳои 60-ум вай дар саноати худ наҳи пахтаро баробари ҷамъи ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон истифода мекард.

Соли 1850 дар корхонаҳои бофандагии Англия 21 млн дуки механикӣ истифода бурда мешуд. Соли 1870 бошад, он ба 35 млн адад расид. Иқтисодии ҳаракатдиҳандаҳои дарунсӯзи дар саноат ва нақлиёт маъмулбуда дар соли 1870 ба 4,5 млн қувваи асп расид. Дар ин соҳа Англия аз Германия 1,5 баробар ва аз Фаронса 2 баробар пеш гузашт.

Соҳти сиёсии Англия. Дар солҳои 50 – 60-уми асри XIX Англия на танҳо дар саноат ва тиҷорат бо суръат пеш рафт. Балки дар тарзи идоракунии давлат низ дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал омаданд. Дар ин давра дар Англия ҳукмронии сиёсии буржуазияи саноатӣ муқаррар гардид. Соҳти парламенти идоракунии Англия мустаҳкам шуд. Ҳанӯз соли 1832 палатаи ҷамоаҳо ташкил ёфта буд. Дар солҳои 50 – 60-ум ин палата палатаи лордҳо ро фишор дода, ба нуруи дуюмдараҷа табдил дод. Ин кор таъсири сиёсии ҳокимияти маликаро хеле паст фаровард. Малика Викториа (1837 – 1901) ва ҳамсари ӯ шоҳзода Алберт Саксен-Кабургӣ ҳамеша ба корҳои парламент даҳлат мекарданд. Онҳо мисли пештара ҳокимиятро ба нафъи ашрофони феодалӣ ва рӯҳониён истифода бурданӣ буданд. Вале дар шароити нав ин кор ба онҳо мушкил гардид. Дигар ба малика муяссар намешуд, ки ба татбиқи қонунҳои қабулкардаи парламенти мамлакат ҳалал расонад.

Он вақт дар Англия ҳамагӣ 2 ҳизб мавҷуд буд – консерваторон (тори) ва либералҳо (виги). Аз соли 1832 сар карда дар мамлакат асосан либералҳо ҳукмронӣ мекарданд, вале онҳо қонунҳо ва урфу одатҳои асримиёнагиро бекор накарданд. Додгоҳҳо дар додгоҳҳои Англия мисли пештара мувофиқи додгоҳиро бо либоси мантия ва мӯйсари сунъӣ доир мекарданд. Донишгоҳҳои Оксфорд ва Кембриҷ соҳти табақавию ашрофӣ идора ва таълимро нигоҳ медоштанд.

Дар ҳукмронии Англия ҳизбҳои консервативӣ ва либералӣ бо ҳамдигар рақобат мекарданд. Гох яке ва гох дигаре ба сари ҳокимият меомад. Ба либералҳо муяссар шуд, ки муддати дуру дароз консерваторонро аз ҳокимият дур кунанд. Дар зарфи солҳои 1846–1868 ториҳо ҳамагӣ 3 сол дар сари қудрат буданду ҳалок (солҳои 1852, 1858 – 1859 ва 1867 – 1868). 17 соли дигари ин муддат либералҳо дар сари ҳокимият меистоданд. Онҳоро аксарияти гурӯҳҳои сиёсии ба ториҳо зидбуда дастгирӣ менамуданд, зеро тарзи ҳукмронии ин ҳизбро хуб меписандиданд.

Дар интиҳоботи парламентӣ ҳамон ҳизбе голиб мебаромад, ки ба ҷонибдорӣ он зиёда аз нисфи интиҳобкунандагон овоз диҳанд. Ҳамон ҳизбе ғалаба карда метавонист, ки ба аксарияти оммаи халқ – соҳибкорон, сармоядорон, тоҷирон, кишоварзон ва зиёиён нафъ оварда тавонад. Сиёсати иқтисодии либералҳо ба тараққиёти саноату тиҷорат ва ба ҳаёти ҷамъиятии Англия бештар ворид шудани арзишҳои демократӣ шароити мусонд фароҳам меовард.

Ба империяи мустамликавӣ табдил ёфтани Англия. Англияи сармоядорӣ кайҳо ба сиёсати истилогаронаи ғайбона шурӯъ карда буд. Дар солҳои 50 – 60-уми асри XIX бошад, баъди дар Ҷанги Қрим шикаст хӯрдани Русия суръати ҷангҳои истилогаронаи Англия боз ҳам афзуд. Аз дараҷаи баланди тараққиёти иқтисодӣ ва флот истифода бурда, ҳукумати Англия бо ҳар роҳ рақибони худро аз бозорҳои ҷаҳон фишор дода мебаровард. Сиёсати хориҷии Англияро манфиатҳои сармоядорон ва вазифаҳои истилогаронаи британи муайян мекарданд. Агар манфиати сармоядорони Англия талаф мекард, ки дар ягон давлат нерӯе дастгирӣ карда шавад, ҳукуमत ба ин кор мусоидат мекард. Роҳбари ҳамонвақтаи либералҳо Палмерстон, ки сарвазирӣ Англия ҳам шуда буд, боре иброз дошт: “Британия иттифоқчиёни доимӣ надорад. Он танҳо манфиатҳои доимӣ дорад”. Ба ин нигоҳ накарда барои рӯпӯш кардани мақсадҳои аслии сиёсати хориҷии мамлакат дипломатҳои англис ҳамеша ва дар

хама чо дар бораи хоҳони сулҳ будани Британиаи Кабир бардурӯғ лоф мезаданд. Барои ба даст даровардани мустамликаҳо ва ё тахти таъсири худ даровардани ин ва ё он давлат сиёсатмадорони англис аз ҳар гуна баҳона истифода мебарданд. Масалан, Англия дар Шарқи Наздик тарафи Туркияро бо он сабаб гирифт, ки гуё онро аз таҷовузи Русияи подшоҳӣ дифоъ мекарда бошад. Дар амал вай дар ин чо сиёсати истилогаронаи худро татбиқ намуда, Туркияи заифшударо вассали худ гардониданӣ буд.

Англия халки мустамликаҳои худро берахмона истисмор мекард. Ин давлат дар миёнаҳои асри XIX мустамликаҳояшро ба манбаи ашёи хом ва бозори молфурӯшӣ табдил дод. Соли 1860 Англия дар Ҳиндустон нисбат ба тамоми давлатҳои Европа ва ИМА 2 маротиба зиёдтар газвор фурӯхтааст. Дар ҳуди ҳамин давра ҳаҷми молҳое, ки аз Англия барои фурӯш ба мамлакатҳои Шарқи Дур (Чин, Ҷопон, Корея ва ғ.) бурдааст, нисбат ба молҳое, ки дар мамлакатҳои Европа фурӯхта буд, якуним баробар зиёд аст. Аз се як ҳиссаи тиҷорати хориҷии Англия ба мустамликаҳо рост меомад.

Чунин тиҷорат ба ҳазинаи Англия ҳар сол садҳо миллион фунт-стерлинг даромад меовард. Соҳибкорони англис аз мустамликаҳо сарватҳои афсонавӣ гун мекарданд. Ҳамаи ин Англияро водор мекард, ки сиёсати истилогаронаи хориҷии худро давом бидиҳад. Масоҳати мустамликаҳои Англия қаламрави бузургро ташкил мекард. Аҳолии онҳо зиёда аз 200 миллион нафарро ташкил меод.

Дар солҳои 1856 – 1858 Англия, Фаронса ва Русия аз мушкилиҳои сулолаи Син истифода бурда (шӯриши тайпинҳо ба амал омада буд), ба гардани Чин Созишномаи сулҳи Тяньзин (соли 1858)-ро бор карданд. Мувофиқи он Чин маҷбур шуд, ки бандарҳои худро барои тиҷорати хориҷӣ кушояд ва ба хориҷиён иҷозат диҳад, ки ба дохили мамлакат даромада, молҳои худро бе пардохти боҷ фурӯшанд. Ғайр аз ин, Чин бояд ба голибон товони чанг ҳам меод. Соли 1860 Англия бо ҳамроҳии Фаронса ба Чин таҷовузи нав ташкил карда, шаҳри Пекинро ишғол намуда, қасрҳои императорро горат ва бомбардон кард. Бо ин роҳ онҳо Чинро маҷбур карданд, ки ба шартномаи сулҳи боз ҳам асоратовартар имзо гузорад.

Дар солҳои 50-ум Англия ва ИМА ба дӯши Ҷопон низ шартномаи асоратоварро бор карданд. Дар солҳои 1856 – 1857 Англия бар зидди Эрон чанг карда, ба гардани ин давлат ҳам шартномаи беадолати сулҳро бор кард. Соли 1849 бошад, шӯриши сикхҳо

дар музофоти Панҷоби Ҳиндустон пахш карда, истилои ин давлатро ба охир расонид. Дар натиҷаи ин мамлакати бузурги дорои 170–190 миллион нафар аҳоли дошта ба ихтиёри ширкати бузурги Вест-Индия гузашт.

Дар охири солҳои 60-ум Англия бар зидди Ҳабашистон ҷангида, онро тобеи худ гардонид. Дар солҳои 50–60-уми асри XIX Англия дар минтақаҳои дигари кураи замин низ сиёсати забткоронаи худро давом дод. Ҳамин тариқ, Британияи Кабир ба империяи бузурги мустамликавӣ табдил ёфт.

Ҳаракати иҷтимоӣ. Дар натиҷаи тараққиёти саноати фабриқӣ ва дар онҳо ба таври васеъ истифода бурда шудани мошинҳо меҳнат шиддатноку пурмахсултар гардид. Бо ҳамин роҳ соҳибкорон қусури то 10 соат кам кардани рӯзи кориро бароварданд. Муҳоҷират аз Англия ба ИМА, Канада ва Австралия дар солҳои 50-ум ва 60-ум ниҳоят зиёд шуд. Танҳо солҳои 1852 – 1868 Англияро зиёда аз 3 миллион нафар одамон тарк карданд. Барои ҳамин дар саноат қувваи коргарӣ намерасид. Аз ин сабаб музди меҳнати коргарон афзуда, ба пастшавии ҳаракати чартистӣ оварда расонид. Ин ҳолат дар навбати худ обрӯю эътибори буржуазияро дар байни меҳнаткашон зиёд кард.

Ҳаракати коргарӣ асосан моҳияти иқтисодӣ дошт. Коргарон тез-тез корпартоӣ мекарданд, то ки соҳибкорон музди меҳнати онҳоро зиёд кунанд. Авҷи баланди ҳаракати корпартоӣ ба солҳои 1857–1860 рост омад. Аксарияти корпартоӣҳо дар он давра барои коргарон бомуваффақият анҷом меёфтанд. Соҳибкорон тавассути гузаштқуниҳои худ ба коргарон ва табақаҳои дигари меҳнаткашон исбот намуданд, ки дар байни табақаҳои иҷтимоӣ муросо мумкин аст.

Иттифокҳои касабаро дар Англия “трэд-юнионҳо” меномиданд. Дар аввали солҳои 50-ум трэд-юнионҳо дар маҷмаи аз корпартоӣ даст кашидан ва бо соҳибкорон бо роҳи “дипломатияи саноатӣ” ҳал кардани муҳолифатҳои меҳнатӣ буданд.

Солҳои 60-ум дар Англия то 1600 трэд-юнионҳо мавҷуд буданд. Онҳо олоқи хуби ҷимояи манфиатҳои аъзоёни он гардиданд.

Ҳазинаи трэд-юнионҳо сол то сол аз маблағ пуртар мешуд. Дорои маблағи калон будан ва ба соҳибкорон гуфтушунид карда тавоништан аз кормандони иттифокҳои касабаро донишҳои баландро тақозо мекард. Котибҳои интихобии пештара, ки бепул кор мекарданд, охишта-охишта бо кормандони маошхӯрӣ баландмаълумоти касабавӣ иваз карда шуданд.

1. ДАР БОРАИ РУШДИ МУСТАМЛИКАҲОИ МУҲОЧИРИНИ БРИТАНИЙ (ИҚТИБОСҲО)

Баъди аз даст додани мустамликаҳои америкой Англия забтқунии мустамликаҳоро дар дигар қисмҳои ҷаҳон оғоз кард... Ҳамин тариқ, вай аз голландӣҳо Сейлон (дар соли 1796), Гвиана (дар соли 1803) ва Димоған Умед (дар соли 1806)-ро ба даст даровард, айнан ҳамин тавр Тринидади Испания ишғол карда шуд (дар соли 1807), ҷазираи Маврикия (дар соли 1810) ва ҷазираҳои дигари Вест-Индияро Англия аз Фаронса қасдида гирифт. Англия ҳукмронии худро дар соҳилҳои ғарбии Африка ва Ҳиндустон ҳам таъмин намуд. Гайр аз ин дар Австралия ва Канада мустамликақунии типӣ тамоман дигар ҷорӣ гардид. Ҳамин тариқ, дар паҳнуқунии мустамликагардонии англисӣ мо чор самти асосиро мебинем, аниқтараш: 1) дар Вест-Индия; 2) дар Канада; 3) дар Австралия; ва 4) дар Африка.

Вест-Индия. Дар ин мустамликаҳо манфиати асосии Англия мутамарказонида шуд. Онҳо дар як муддати кӯтоҳ сарчашмаи афзоиши босуръати бойгарӣ гардиданд ва дар охири садсолаи гузашта (асри XVIII) тижорати вестиндӣ дар доираҳои бозоргоии Лондон ва Бристон эътибори калон пайдо намуданд...

Мустамликаҳои австралиягӣ... Аз ҷиҳати хусусияти худ онҳо ба мустамликаҳои вестиндӣ монанд нестанд. Ин мустамликаҳо барои садҳо ҳазор муҳочирони англисӣ ватанҳои нав мебошанд, ки ба он тарафи уқёнус барои ташкил кардани давлати нав ҳаракат кардаанд. Онҳо бо яққолиги Канада бештар аз дигар мустамликаҳои англисӣ бо маънои пурраи худ "Британияи Кабири Калон"-ро ташкил мекунанд, ки имрӯз дар бораи он ин қадар бисёр сухан мекунанд...

Канада. Хушбахтона Англия дар баробари аз даст додани сздаҳои мустамликаҳои америкой мулкҳои ба наздикӣ аз Фаронса зада гирифтаи худро аз даст наод. Ньюфаундлен, Шотландияи Нав ва Брауншвейги Нав ба вай содик монданд, инчунин музофоти Квебек. ...Соли 1867 ҳамин ин музофотҳо ба мулкӣ ягона – Канада (доминиони Канада) муттаҳид карда шуданд... Ба ин мустамликаҳо ҳам, чун дар Австралия, мо муттасил қучида омадани муҳочирони англисиро мебинем, ки онҳо ҳам мақсади саноатӣ доранд...

Мулкҳои Африқавӣ. Қисми бештари мустамликаҳои англисӣ дар Африка натиҷаи забтқуниҳои мебошанд. Англисҳо соли 1795 Капледро забт карданд, баъд онро соли 1803 ба Голландия дода, соли 1806 баргардонидани гирифтанд...

2. АЗ ҚОНУН ДАР БОРАИ ИСЛОҲОТИ СОЛИ 1867

2. Қарори мазкур ба Шотландия ва Ирландия марбут нест ва ҳам ба низоми мавҷудани интиҳоби аъзои парламент аз донишгоҳҳои Оксфорд ва Кембриҷ ягон зарра дахл надорад.

Қисми I. ҲУКУҚИ ИНТИҲОБОТ

3. Аз соли 1868 сар карда минбаъд ҳар як марди калонсол ҳуқуқ дорад ҳамчун интиҳобкунанда аз қайд гузарад ва баъди аз қайд гузаштан ба номзад ва ё номзадҳо ба парламент аз ҳавзаи интиҳоботи шахрии мазкур овоз бидиҳад, ба шарте ки ба талаботи зерин ҷавобгу бошад:

– агар ба балогат расида (яъне 21-сола бошад. Шарҳи Т. 3.) ва доғи судӣ надошта бошад;

– ба рӯйхати соҳибони хонаҳо ва иҷорагирандаҳои хонаҳои истиқоматӣ дохил карда шуда, ба фоидаи камбағалон андоз пардохта бошад...

– илова бар ин ягон нафар набояд ҳамчун интиҳобкунанда ба қайд гирифта шавад, агар ӯ танҳо иҷорагири бинои истиқоматӣ бошад.

4. Аз соли 1868 сар карда минбаъд ҳар як марди калонсол ҳуқуқ дорад ҳамчун интиҳобкунанда аз қайд гузарад ва ҳамчун шахси аз қайд гузашта ба номзад ва ё номзадҳо аз ҳавзаи интиҳоботи шаҳрии мазкур овоз бидиҳад, ба шарте ки ӯ ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошад:

– агар ба балогат расида ва доғи судӣ надошта бошад;

– агар дар ҳамин ҳавзаи интиҳоботӣ дар давоми сол – пеш аз рӯзи охири июл бо даромади солонаи 10 фунт-стерлинг ва зиёда аз ин дар манзили иҷоранишин аст...

Қисми II. ТАКСИМОТИ ЧОЙҲО

17. Минбаъд ҳамаи ҳавзаҳои интиҳоботи аҳолинон камтар аз 10 ҳазор нафар аз рӯи баҳисобгирии соли 1861 танҳо якнафарӣ узви парламенгро интиҳоб мекунад...

18. Минбаъд дар шаҳри Манчестер ва ҳавзаҳои интиҳоботи Ливерпул, Бирмингем ва Лидс мувофиқан 3-нафарӣ аъзои парламенгро интиҳоб менамоянд.

19. Дар ҳамаи парламентҳои оянда як намоҷда аз Донишгоҳи Лондон интиҳоб карда мешавад...

САНАҲОИ МУҲИМ

1832 — ташкилҳои палатаи ҷамоаҳо

1837-1901 — солҳои ҳаёти малика Викториа

1859-1867 — солҳои ҳуқмронии ҳизби либералҳо

1857, 1866 — солҳои бӯҳрони иқтисодии барзиёдистех-солкунӣ дар Англия

1856-1857 — ҷанги Англия бар зидди Эрон

1858 — аз тарафи Англия, Фаронса ва Русия бо Чин бастании Созишномаи асоратовари Тянсзин.

1860 — таҷовузи Англия ва Фаронса бар зидди Чин.

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

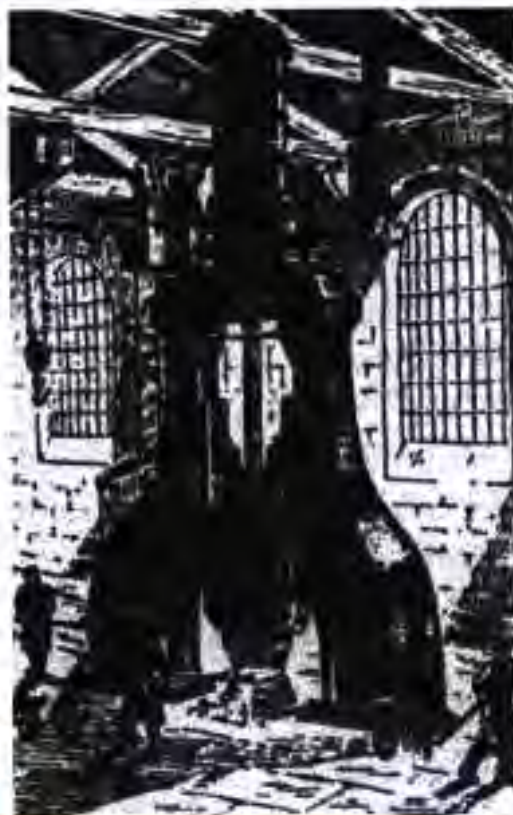
1. Чаро дар Англия солҳои 50-ум ва 60-ум асри XIX саноат ва тиҷорат тараққӣ карданд? 2. Иҷбот кунед, ки солҳои 50-ум ва 60-уми асри XIX Англия ба “устохонаи ҷаҳон” табдил ёфт. 3. Соҳти давлатии Англияро шарҳ диҳед. 4. Он вақт дар Англия кадом ҳизбҳо фаъолият мекарданд? 5. Сиёсати хориҷии Англия дар

солҳои 50-ум ва 60-уми асри XIX ба кадом мақсадҳо хизмат мекард? 6. Англия чӣ тавр ба империяи мустамликавӣ табдил ёфт? 7. Аз хуччати якуми мавзӯ дар бораи самтҳои мустамликазабтқунии Англия маълумот диҳед. Гӯед, ки он дар кучо, кай ва кадом мамлакатҳоро ба даст даровард. 8. Оё шумо дар бораи ширкати “Вест-Индия” маълумот дода метавонед? 9. Дар бораи ҳаракати иҷтимоии Англияи солҳои 50-ум ва 60-уми асри XIX далелҳо биёред. 10. Хуччати 2-юмро мутолиа карда, оиди ислоҳоти соли 1867-и Англия фикри худро баён кунед. 11. Аз мавзӯ хулоса бароред.

§ 4-5. АНГЛИЯ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Мавқеи аввалро дар саноат аз даст додани Англия. Солҳои 50-ум ва 60-уми асри XIX Англия давлати аз ҳама калонтарини саноатии ҷаҳон буд. Маҳз дар он ҷо аввалин шуда табaddулоти саноатӣ оғоз ёфт. Мошинҳои сермаҳсули англисӣ меҳнати ҳазорон одамонро сабук мекарданд. Фабрика ва заводҳои аввалин ҳам дар Англия сохта шуданд. Баъди Англия табaddулоти саноатӣ дар мамлакатҳои дигари тараққиқардаи ҷаҳон ба амал омадан гирифт.

ИМА ва Германия дар даҳсолаҳои охири асри XIX охиस्ता-охиस्ता ва бемайлони дар истеҳсоли маҳсулоти маъданӣ, химиявӣ ва электротехникӣ аз “муаллими худ” – Англия пеш гузаштанд. Ҳиссаи ҷаҳонии Англия дар истеҳсолоти саноатӣ муттасил кам мешуд.

Болған бүғӣ

Дар солҳои 60-ум Англия нисфи ҷӯяни ҷаҳониро истехсол мекард, вале соли 1890 ҳамагӣ 28,7 фоиз ва соли 1913 13,2 фоизи онро истехсол мекардагӣ шуд. Ҳаҷми истехсоли маҳсулоти дигари саноатӣ ва инчунин кишоварзӣ низ паस्त шудан гирифт. Ба ин ҳолат бӯҳрони иқтисодие, ки Англияро аз оғози солҳои 70-ум то аввали солҳои 90-ум фаро гирифта буд, низ сабаб шуд. Таҷҳизоти техникий корхонаҳои саноатии Англия кӯҳна шуд. Мамлакатҳои дигар бошанд, аз сабаби он ки тараққиёти саноатии онҳо дертар оғоз ёфта буд, имконият доштанд, ки дар истехсолот таҷҳизоти ҳозиразамони нисбат ба Англия сермаҳсултарро ба кор баранд. Аз сабаби ҷангҳои дуру дарози истилогаронааш Англия маҷбур шуд, ки бештар барои зарурати ҷанг маҳсулот барорад. Чунин давлат дер ё зуд дар рақобат бо давлатҳои дигар шикаст меӯрад. Ҳамин тавр ҳам шуд.

Дар охири асри XIX – аввали асри XX мақоми “устохонаи ҷаҳон” аз Англия ба ИМА ва Германия гузашт. Ин давлатҳо дар ҷаҳон мувофиқан ба ҷойҳои якуму дуюм баромада, Англияро ба ҷои сеюм фароварданд.

Дар Англия ҳукмрон гардидани олигархию молиявӣ. Бӯҳрони иқтисодии охири асри XIX ба рафти тараққиёти Англия таъсир расонид. Дар он ҷо марказонидани сармоя ба амал омад. Иттиҳодияҳои аввалини инҳисорӣ дар саноати химия, собунпазӣ, калобаресӣ, истехсоли тамоку ва ғайра ташкил ёфтанд. Дохилшавии Англия ба давраи империализм ба пурзӯршавии ширкатҳои инҳисорӣ сабаб шуд. Ин раванд дар фаъолияти банкҳо бештар дида мешуд. Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ 12 банки англисӣ то 70 фоизи сармояи банкиро дар ихтиёри худ нигоҳ медоштанд. Маҳз онҳо дар иқтисодиёт ва молияи мамлакат мақоми фармонфарморо соҳиб буданд.

Дар саноат ҳам иттиҳодияҳои гуногуни инҳисорӣ ба вучуд меомаданд. Яке аз хусусиятҳои сармоядорӣ инҳисории англисӣ аз он иборат буд, ки дар саноати сабук нисбат ба саноати вазнин ширкатҳои инҳисорӣ зиёдтар буданд. Ширкати “Каутс” дар соҳаи истехсоли калоба инҳисор шуда буд, ширкати “Дорнан-Лонг” дар соҳаи истехсоли киштӣ, ширкати “Армстронг – Уитворс” бошад, дар истехсоли лавозимоти ҳарбӣ ҳукмрон буд.

Баъзе инҳисорҳо дар мустамликаҳо барои истехсол кардани ашёи хом махсус гардонида шуда буданд. Дар ҳамин қатор яке аз инҳисорҳои калонтарини Англия “Ширкати Африкаи Ҷанубӣ”

меистод. Он ба истехсоли тиллои заминҳои нопаддоканори Африкаи Ҷанубӣ машғул буд. Сармоядорони англис сарвати худро асосан дар банкҳо нигоҳ медоштанд. Ин ҳолат имконият наметод, ки саноати мамлакат бо суръати тез тараққӣ кунад.

Ягон давлати дигари ҷаҳон мисли Англия дар ихтиёри банкҳо ин қадар пули зиёд надошт. Соҳибкорони англис сармояи судро бештар ба мустамликаҳо мебароварданд. Баровардани сармоя ба мамлакатҳои дигари Европа, ИМА ва Америкаи Лотинӣ дар ҷои дуҷум меистод.

Дар охири асри XIX – аввали асри XX якҷавии сармояи саноатӣ ва сармояи банкии Англия ба амал омад. Дар натиҷа дар мамлакат олигархияи молиявӣ ҳукмрон гардид.

Системаи сиёсии Англия дар охири асри XIX – аввали асри XX. Сохти сиёсии Англия дар рафти инқилоби буржуазӣ ва баъди он дар асрҳои XVII–XVIII ба вучуд омада, дар охири асри XIX – аввали асри XX такмил ёфтааст. Англияи охири асри XIX – аввали асри XX давлати мутлақияти парламентӣ гардид. Ҳокимияти мутлақаи шохӣ (ё худ малика) тавассути конститутсия ва парламент маҳдуд карда шуд. Ин вақт мисли асрҳои миёна шох дар мамлакат мақоми баланд надошт. Кабинети вазирон тамоми қорҳои амриқию иҷроияро дар ихтиёри худ дошт.

Дар нимаи дуҷуми асри XIX дар Англия системаи духизбии ҳокимият ба ҳукми анъана даромад. Либералҳо (виги) ва консерваторҳо (тори) мисли пештара бо навбат (кадомашро, ки интихобқунандагон интихоб қунанд) ба сари ҳокимият меомаданд. Системаи духизбӣ манфиати аксарияти аҳолии мамлакатро ифода мекард.

Вақте ки яке аз ин ҳизбҳо дар сари ҳокимият мешуд, ҳизби дигари дар оппозитсиямонда ба фаъолияти ҳизби ҳукмрон назорат мекард. Барои сиёсати давлатии гӯё нодурусташ ҳизби оппозитсионӣ ҳизби ҳукмронро ба зер танқиди саҳт мегирифт. Дар баробари ин вай ба интихобқунандагон ваъдаҳои бисёр медод, ки агар дар сари ҳокимият мебуд, дар сиёсати дохилию хориҷӣ чӣ тавр рафтор мекард. Вакилони ҳизби оппозитсионӣ барои ин мақсад минбари парламентаро ҳам самаранок истифода мебарданд. Бо ҳамин роҳ ҳизби оппозитсионӣ то интихоботи оянда диққати интихобқунандагонро ба тарафи худ мекашид. Дар интихоботи парламентӣ қадом ҳизбе, ки ғолиб мебаромад, кабинети вазиронро ташкил мекард ва намоёндаи он сарвазир

таъйин карда мешуд. Ҳамин тарик, аз соли 1868 сар карда то саршавии Чанги якуми чаҳонӣ ҳамдигарро иваз намуда, намояндагони ин хизбо – гоҳ Гладстону Дизраелӣ ва гоҳ Чемберлену Солсбери ба ҳукумати Англия роҳбарӣ кардаанд. Яке ба заҳматкашон гузашт мекард, дигараш ба инҳисорҳо, яке дар сиёсати хоричӣ муваффақият ба даст медароварду дигараш дар сиёсати дохилӣ. Баъзан ҳукмронии ин ва ё он хизби сиёсӣ дар ҳамаи ин самтҳо бомуваффақият ҳам сурат мегирифт. Дар ин маврид интихобкунандагон ҳамон ҳукумат, дурустараш ҳамон хизби ҳукмронро аз нав интихоб менамуданд.

Системаи духизбӣ моҳияти системаи демократии Англияи онвақтаро ифода мекард.

Моҳияти импернализми англис. Кабинети Гладстон, ки соли 1868 ба сари ҳокимият омад, ба сиёсати дохилӣ бештар аҳамият дод. Аз он ҷумла, он дар интихобот ба парламент овоздиҳии пинҳонии интихобкунандагонро ҷорӣ намуд, тред-юнионҳоро қонунӣ гардонид. Ин ҳукумат ислоҳоти додгоҳиро ба амал баровард, хариду фурӯши мансабҳои ҳарбиро манъ кард, барои хизматчиёни давлатӣ имтиҳон ҷорӣ намуд. Ин қонунҳо хуб буданд. Вале қонун дар бораи дар назди корхонаҳо манъ карда шудани ташкили гирдиҳамоиҳо зидди меҳнаткашон буд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар интихоботи соли 1876 хизби либералӣ шикаст хӯрд. Солҳои 1876 – 1880 ба кабинети вазирон консерватор Дизраелӣ роҳбарӣ кард.

Консерваторҳо бештар ба сиёсати истилогаронаи хоричӣ машғул шуданд. Дизраелӣ боре изҳор карда буд, ки Англия “аз ислоҳот монда шудааст”. Барои ҳамин вай бояд “дам гирад”.

Соли 1875 Дизраелӣ бо ҳилаю найранг аз хидеви Миср саҳмияҳои зиёди Канали Суэторо харида гирифта, Англияро шарикӣ сохтмони ин канал гардонид. Соли 1876 Дизраелӣ малика Викторияро “Императорбонуи Ҳиндустон” эълон кард. Малика бошад, барои дар мустамликазабтқунии Англия қорнамоӣ кардан ба Дизраелӣ унвонҳои фахрии граф Биконсфилд ва лордро тӯхфа кард.

Кабинети консерваторҳо дар Шарқи Наздику Миёна ва дар Африкаи Ҷанубӣ сиёсати истилогаронаро пеш гирифт. Дар сиёсати шарқии худ импернализми Англия бо Туркияи феодали тақия мекард. Туркия барои вай ҳам бозори қулайи молфурӯшию сармоягузорӣ ва ҳам барои давом додани истилои Балкану

Шарки Наздик такагоҳи бозътимод буд. Соли 1878 Англия ба ивази дастгирии Туркия дар ҷанги солҳои 1877 – 1878 бар зидди Русия аз Туркия ҷазираи Кипро ғасб кард.

Англия нисбати Эрону Афғонистон ҳам сиёсати забткоронаро пеш гирифт. Дизраелӣ баҳона кард, ки гӯё Англия ин мамлакатҳоро аз тобеяи Русия наҷот меода бошад.

Соли 1879 Англия бо “ташрифи махсус” ба Афғонистон дастаи калони ҷарбӣ фирисод, лекин афғонҳо онро ба хоки давлати худ дохил шудан намонданд. Ин амал барои бар зидди Афғонистони соҳибхитӣ сар кардани амалиётҳои ҷарбии Англия баҳона шуд. Ба Англия муяссар шуд, ки муваққатан дар ин ҷо ба муваффақият ноил шавад. Афғонистон ба Англия тобеъ шуд.

Империализми Англия дар охири асри XIX – аввали асри XX ҳам сиёсати истилогаронаи худро идома дод. Лекин акнун ин сиёсат дигар ба он вобастагӣ надошт, ки ҳокимияти сиёсӣ дар дасти консерваторҳо аст ва ё дар дасти либералҳо. Дар ин давра Англия ба империяи бузурги мустамликавӣ табдил ёфт. Аз ин рӯ, империализми англис мустамликавӣ буд.

Ҷанги Англия бо Бурҳо. Дар баробари соли 1898 ишғол кардани Миср ва Судони Шарқӣ ва аз он ҷо фишор дода баровардани сипоҳи Фаронса империализми англис аз нав ба истилои Африка даст зад. Вақте ки дар Трансваал ҷанги тилло ёфт шуданд, соҳибкорони англис истилои он ҷоро тезониданд. Онҳо Трансваалро забт намуда, ба истехсоли тиллои он шурӯъ намуданд. Бурҳо, ки аслан зурӯтҳои голландӣҳои дар асри XVII дар Африка сокиншуда буданд, ба истилогарӣҳои англисҳо дар Африкаи Ҷанубӣ муқобилияти сахт нишон доданд. Моҳи октябри соли 1899 Англия ба Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ ва Трансваал ҳуҷум кард. Бо ҳамин ҷанги Англию Бурҳо оғоз ёфт. Бурҳо бар зидди империалистони англис шучоатмандона муқобилият нишон медоданд. Ин ҷанг зиёда аз ду сол давом кард. Дар ҷанги зидди Англия аҳолии муқимии ин ҷо – сиёхпӯстон бурҳоро дастгирӣ накарданд, чунки бурҳо нисбати онҳо муносибати душманона доштанд. Охишта-охишта бурҳо дар ҷанг шикаст хӯрданд ва соли 1902 маҷбур шуданд, ки ба Созишномаи сулҳ бо Англия имзо гузоранд. Мувофиқи он Трансваал ва Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ ба мулкҳои англисӣ табдил ёфтанд. Дар баробари ин Англия ӯҳдадор шуд, ки ба ин давлатҳо истиқлолият медиҳад. Соли 1910 Трансваал ва Ҷумҳурии Дарёи

Норинҷӣ бо ҳамроҳии мулкҳои дигари англисии Африкаи Ҷанубӣ – Кап ва Натал дар федератсия муттаҳид карда шуда, “Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ” номгузори шуданд. Баъд Англия ин иттифокро ба доминиони худ табдил дод.

Дар Африкаи Ҷанубӣ ҳам империализми Англия супориши сармоядоронро иҷро кард. Марзҳои империя аз ҳисоби давлатҳои ин қитъа боз ҳам васеътар карда шуданд. Истилогариҳои империализми Англия бо ҷангҳои вай дар Африка ба охир нарасиданд.

Ҳаракати касабавӣ. Ташкилҳои ҳизби лейбористӣ. Дар муборизаи худ меҳнаткешони англис воситаи хуб доштанд. Тавассути тред-юнионҳо ба мошинсозҳо муяссар шуд, ки дарозии ҳафтаи кориро то ба 54 соат кам кунанд. Тред-юнионҳо тавонианд, ки дар интиҳоботи соли 1874 ду номзоди худро ба вакилии парламент гузаронанд.

Дар солҳои 80-ум бӯҳрони иқтисодии пурзӯре ба амал омад. Натиҷаи ҳамин буд, ки моҳи феврالی соли 1886 дар Лондон ва дар шаҳрҳои дигари мамлакат гирдиҳамоиҳои оммавӣ барпо гардиданд. Соли 1887 гирдиҳамоиҳои аҳли заҳмат боз ҳам вусъат ёфтанд.

13 ноябри соли 1887 барои пароканда кардани гирдиҳамоие, ки дар майдони Трафалгари Лондон барпо шуда буд, полтсия ба кор бурда шуд. Соли 1889 киштисозҳо ва коргарони заводҳои газ корпартоӣ карданд. Ба онҳо муяссар шуд, ки ба иҷрои баъзе талабҳои худ ноил шаванд. Соҳибкорон рӯзи кории газистехсолкунандагонро то ба 8 соат кам карданд. Коргарон дар ин солҳо чандин созмонҳои худро ташкил намуданд, ба монанди “Лигаи намояндагии коргарӣ”, “Кумитаи кооперативии миллӣ” ва “Тред-юнионҳо”. Онҳо баҳри ҳифзи ҳуқуқҳои коргарон фаъолият мекарданд.

Дар аввали асри XX аҳволи иҷтимоии коргарон ва табақаҳои дигари меҳнаткешон бадтар шуд. Аз соли 1890 то соли 1912 нархи наво муттасил баланд мешуд. Қурби фунт-стерлинг то ба 19 фоиз поён фаромад. Аҳволи коргаронро бекорӣ боз ҳам вазнинтар кард. Дар байни коргарони баландихтисос бекорон 4,9 фоизро ташкил мекарданд.

Барои паст гардидани шиддати ҳаракати корпартоӣ сармоядорон ҳаракат мекарданд, ки чораҳои таъсирбахш ёбанд. Чунин лаҳза барои онҳо фаро расид. Дар Уэлси Ҷанубӣ ширкати роҳи оҳан тавассути додгоҳ аз тред-юнионҳо талаб кард, ки зарари

аз корпартоии коргарон дидаи ширкатро чуброн кунанд. Додгоҳ талаби ин ширкатро конеъ гардонид. Тред-юнионҳо ба парламент мурочиат карданд, вале дар он ҷо ҳам масъала ба фоидаи соҳибони ширкати роҳи оҳан ҳал гардид. Ҳазинаи иттифокҳои касаба ҳолӣ шуд. Минбаъд бар зидди соҳибкорон тавассути тред-юнионҳо мубориза бурдан амри маҳол шуд, чунки баъди ҳар корпартой соҳибкорон аз онҳо ҷарима мерӯёниданд.

Соли 1900 конференсияи махсуси тред-юнионҳо қарор қабул кард, ки Кумитаи намояндагии коргарӣ ташкил карда шавад. Ба он тред-юнионҳо, ҳизби озоди коргарӣ, федератсияи сотсиал-демократӣ ва созмонҳои дигари меҳнаткашон дохил шуданд. Соли 1905 Кумита номи Ҳизби Лейбористиро гирифт. Ин ҳизб дар байни меҳнаткашон бо тезӣ обрӯи калон пайдо кард. Натиҷаи ҳамин буд, ки дар интихоботи соли 1906 ба ин ҳизб муяссар шуд, ки 29 номзоди худро соҳиби ваколатномаҳои вакилии парламент гардонад. Бо ҳамин фаъолияти ҳизби нави сиёсии Англия сар шуд. Акнун дар Англия барои ҳокимияти давлатӣ се ҳизби сиёсӣ мубориза мебард – ҳизби консерваторӣ, ҳизби либералӣ ва ҳизби лейбористӣ.

МАЪҲАЗ ВА САНАДҲО

1. ИСТЕҲСОЛИ ЧҶҶЯН, ПҶҶЛОД ВА АНГИШТ

(Ба ҳисоби млн. тонна)

СОЛҲО	ЧҶҶЯН	ПҶҶЛОД	АНГИШТ
1900	9,0	4,9	225
1905	9,6	5,8	236
1906	10,2	8,5	251
1910	10,0	6,4	264
1913	10,3	7,7	287

2. КОРКАРДИ ПАҲТА

(Ба ҳисоби млн. сентнер)

Соли 1900 – 15,4

Соли 1904 – 17,0

Соли 1905 – 19,2

Соли 1910 – 17,2

Соли 1913 – 19,2

3. ТИЧОРАТИ ХОРИЧӢ

(Ба ҳисоби млн. ф.-ст.)

СОЛҲО	СОДИРОТ	ВОРИДОТ
1900	291,2	459,9
1905	329,8	487,2
1910	430,4	574,5
1912	487,2	632,9

4. БА ХОРИҶА БАРОВАРДАНИ САРМОЯ

(Ба ҳисоби млн. ф.-ст.)

Соли 1900 – 21,5

Соли 1905 – 97,6

Соли 1910 – 207,1

5. ВАЪӢ ҚАШШОҚОНАИ ҶУМҲУРИЯҲОИ БУРҲО ДАР СОЛИ 1901

Аз хотираҳои роҳбари либералҳои Англия Компбел Баннерман дар боран "усулҳои ваҳшиёна"-и пешбурди ҷанг аз тарафи англисҳо.

Тамоми маҳалҳои ҳар ду мамлакати бурҳо, гайр аз шаҳрҳои кӯҳии саноатӣ, биёбони холии гамангезро мемонанд. Фермаҳо сӯзонда ва мамлакат гораг карда шудааст. Рамаҳои ҷорҳои калон ва майда ё нест карда ва ё рабуда шудаанд, устохонаҳо вайрон, асбобу анҷоми кишоварзӣ ва рӯзгор шикаста шудаанд. Ин кирдорро усули ваҳшӣ меномем...

6. АЗ ШАРТНОМАИ СУЛҲИ БАӢНИ БРИТАНИЯИ КАБИР ВА ҶУМҲУРИИ АФРИКАИ ҶАНУБӢ, ДАВЛАТИ ОЗОДИ НОРИНҶӢ, КИ ДАР ПРЕТОРИЯ 31 МАӢИ СОЛИ 1902 БАСТА ШУДААСТ

Моддаи 1. Нерӯҳои саҳроии бурҳо бетаъхир силоҳҳои худро ба замин мегузоранд, ҳамаи тӯпҳо, милтикҳо ва лавозимоти ҷарбиери, ки дар қаламрави онҳо мавҷуданд, ё ки дар зери назорати онҳо мебошанд, месупоранд ва аз ҳар гуна муқовимат бар зидди ҳукумати аълоҳазрат шох Эдуарди VII даст кашада, ўро ҳамчун ҳокими қонунии худ эътироф мекунанд.

Моддаи 2. Бурҳои дар прерияҳо (даштҳо, шарҳи Т. 3.), берун аз ҳудудҳои Трансваал ва мустамликаи Дарёи Норинчибуа ва ҳамаи бурҳои асири ҷанги мазкур баъди изҳороти дахлдор ва қабули раияти аълоҳазрат шох Эдуарди VII тадриҷан ба хонаҳояшон баргардонда мешаванд...

Моддаи 3. Бурҳое, ки ҳамин тавр таслим мешаванд ва ё ки бармегарданд, аз озодии шахсӣ ва ё моликият маҳрум карда намешаванд...

Моддаи 7. Идораи ҷарбӣ дар Трансваал ва дар мустамликаи Дарёи Норинҷӣ бо фароҳам омадани имконият ба идораи шаҳрвандӣ иваз карда мешавад, муассисаҳои намоёндагӣ таъсис карда мешаванд, ки ба сӯи худидоракунии мебаранд.

САНАҶОИ МУҶИМ

- 1875 — дар сохтмони Канали Суэтс соҳиби саҳмияҳо шудани Англия
- 1876-1880 — солҳои сарвазирии намояндаи ҳизби консервативӣ Дизраелӣ
- 1878 — Кипро аз Туркия ғасб кардани Англия.
- 1868 — сарвазир таъин шудани намояндаи ҳизби Лейбористӣ Гладстон
- 13.11.1887 — тавассути политехника пароканда кардани гирдиҳамоии меҳнаткешон дар майдони Трафелгари шаҳри Лондон.
- 1879 — “ташрифи махсус”-и дастаи калони ҳарбии Англия ба Афғонистон ва ноком шудани он
- 1889 — корпартоии калони киштисозон ва заводҳои газ дар Англия
- 1890-1912 — болоравии нархи наво дар Англия.
- 1898 — Миср ва Судони Шарқиро забт кардани Англия
- 1899 — ба Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ ҳуҷум кардани Англия
- 1900 — дар бораи ташкил додани Кумитаи Намояндагони Коргарӣ қарор қабул кардани конференсияи тред-юнионҳо
- 1902 — ба мулкҳои Англия таъдир дода шудани Трансваал ва Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ
- 1905 — Ҳизби Лейбористӣ ном гирифтани Кумитаи Намояндагони Коргарӣ
- 1910 — бо номи “Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ” дар як федератсия муттаҳид карда шудани Трансваал, Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ, Кап ва Натал

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Бо кадом сабабҳо Англия дар охири асри XIX дар саноат дар ҷаҳон мавқеи аввалро аз даст дод? 2. Ба давраи империализм дохил шудани Англия чӣ тавр ба амал омад? 3. Дар бораи фаъолияти ширкатҳои инҳисорӣ ва банкҳои Англия маълумот диҳед. 4. Сохти давлати Англияи нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX-ро шарҳ диҳед. 5. Дар бораи системаи духизбии идоракунии индавраинаи Англия чӣ ҳақиқат медонед? 6. Дар бораи

чанги Англия бо бурхо накл кунед. Чаро сиёхпӯстон дар мубориза бар зидди Англия бурхоро дастгирӣ накарданд? 7. Ҳаракати касабавӣ дар Англия охири асри XIX – аввали асри XX чӣ хел сурат мегирифт? 8. Ҳизби Лейбористи Англия кай ва чӣ тавр ташкил ёфт? 9. Аз хуччатҳои 1, 2, 3 ва 4 хулоса бароред, ки дар охири асри XIX – аввали асри XX саноат ва молияи Англия дар кадом ҳолат қарор дошт? 10. Хуччатҳои 5 ва 6 дар бораи чӣ шаҳодат медиҳанд? 11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

---

§ 6. МУТТАҲИДШАВИИ ИТАЛИЯ

Италия баъд аз инқилоби буржуазӣ. Баъди шикаст хӯрдани инқилоби буржуазӣ Италия мисли пештара пароканда мондан гирифт. Ҳокимияти Габсбургҳо дар вилояти Ломбардияю Венетсия аз нав барқарор карда шуд. Таъсири Австрия ба Модену Парма ва Тоскана аз нав пурзӯр гардид. Бо ёрии Австрия мутлақиятҳои сарнагуншудаи сулолаи Габсбургҳо боз ба ин ҷойҳо баргаштанд. Барои таъмини амниятшон ба пойтахтҳои онҳо сипохи Австрия дароварда шуд. Дар Рим бошад, аз соли 1849 сар карда гарнизони Фаронса мустақар буд. Дар шохигарии ҳар ду Ситилия “шоҳ-бомба” – Фердинанди II бар халқи худ бедодгариро давом медод. Ҳарчанд ӯ расман конститутсияро бекор накарда бошад ҳам, дар амал режими мутлақи террористиро аз нав барқарор кард. Баъди соли 1849 танҳо дар Пьемонт сохти конститутсионӣ боқӣ монд. Мардуми ин ҷо аз баъзе озодиҳои демократӣ истифода мебарданд. Шоҳ Виктор – Эммануили II шахси озодандешу демократичоз буд. Ӯ ҳатто ба ватандӯстони аз дасти шохҳои дигар гурехта паноҳгоҳи сиёсӣ медод.

Сарфи назар аз мавҷудияти иртиқои сиёсӣ дар Италия ҳаракати миллию озодиҳои қатъ нагардид. Буржуазия ва аҳли меҳнат ба хӯчаинии аҷнабиён дар Италияи Шимолӣ ва ҷойҳои дигари он оштинопазир буданд. Баъд аз инқилоб ва қатъ гардидани бӯҳрони иқтисодии солҳои 1847 – 1848 давраи болоравии нави иқтисодиёт оғоз ёфт. Он хусусан дар Пьемонт ба назар мерасид. Дар ин ҷо истехсолоти калони соҳибкорӣ ба вучуд меомад. Фабрикаю заводҳои нав сохта мешуданд. Сохтмони роҳи оҳан идома меёфт. То соли 1859 дар Италия аллакай 1700 километр роҳҳои оҳан сохта шуд. Аз он ҷумла, дар Пьемонт – 850

километр. Дар баробари болоравии саноат тичорат ҳам пеш мерафт. Бандари Генуя дар Баҳри Миёназамин мавқеи худро аз нав барқарор кард. Ин ҳама буржуазияро барои озодии миллии Италия ба мубориза тала меод.

Дар роҳи муттаҳидшавӣ. Яке аз шахсони маъруфи буржуазияи Италия, ҷонибдори сохти парламенти идоракунии давлат Камилло Кавур (1810 – 1861) буд. Барои аз зери истилои Австрия озод кардани Италия ӯ чидду ҷаҳди зиёде кардааст. Соли 1852 баъд аз ишғол кардани мансаби сарвазири Сардиния Камилло Кавур бо Англия ва Фаронса созишномаҳои тичоратие бааст, ки дар натиҷа дар Италия суръати табодули саноатии оғозёфта боз ҳам босуръаттар шуд.

Сиёсати иқтисодии Камилло Кавур барои бо тезӣ паҳн гардидани тартиботи нави сармоядорӣ кӯмак расонид.

Дар сиёсати хориҷӣ Кавур дар назди худ аввал мақсадҳои на онқадар калонро гузошт. Ӯ ният дошт, ки вилоятҳои Ломбардияю Венетсия ва ҳерсоғҳои Италияи Марказиро, ки дар онҳо Австрия хӯчаинӣ мекард, ба Пьемонт ҳамроҳ кунад. Вале Кавур ин корро “аз боло”, бо роҳи ҳилаю найрангҳои дипломатӣ иҷро карданӣ буд.

Ватандӯстони дигари Италия ҳам мехостанд коре карда истилогаронро аз ватанашон пеш карда, онро муттаҳид созанд. Вале Фаронса ба ин кор бо ҳар роҳ ҳалал мерасонид. Ф. Орсини ном ватандӯсти италиявӣ соли 1858 бар зидди императори Фаронса Наполеони III сӯиқасд кард, вале дастгир шуда, дар Гилотин қатл гардид.

Камилло Кавур роҳи дипломатиро хеле самаранок истифода бурд. Ба ӯ муяссар шуд, ки тобиғии соли 1858 дар Пломбер бо Наполеони III пинҳонӣ мулоқот намояд. Кавур ба императори Фаронса ваъда дод, ки агар ӯ дар муборизаи Италия бар зидди Австрия ёрӣ расонад, пас тайёр аст Савойя ва Нитсаро ба Фаронса гузашт кунад.

Пеш аз саршавии ҷанг, моҳи марти соли 1859, Наполеони III пинҳонӣ бо Русия шартномаи дӯстӣ бааст. Шоҳи Русия Александри II ба Наполеони III ваъда дод, ки дар ҷанги Фаронсаю Италия алайҳи Австрия мавқеи бетарафиро ишғол мекунад. Дар натиҷаи ин дар ҷанги оянда Австрия якҷоя танҳо монд.

Оғози ҷанги Италия бар зидди Австрия. Ҷанги зидди Австрия моҳи апрели соли 1859 оғоз ёфт. Тобиғии ҳамон сол лашқари Фаронса ва Сардиния ба сипоҳи Австрия шикаст дода,

Ломбардияро ба даст даровард. Ин галаба авчи харакати халки инкилобиро дар Италия аз нав ба вуҷуд овард. Дар як қатор давлатҳои хурду калони он инкилоб ба амал омад. Инкилоб қариб ҳамаи мулкҳои Папиро ҳам фаро гирифт. Мардум талаб мекард, ки давлатҳои Италия дар давлати ягонаи миллӣ муттаҳид карда шаванд.

Бар зидди австрияҳои бадкин на танҳо лашкари Пьемонт мубориза мебард, балки оммаи халқ ҳам бар зидди онҳо бархост.

Дар Флоренсия (пойтахти Тоскана) шӯриш ба амал омад. Он герсоги маҳаллиро маҷбур кард, ки ба Венетсия гурезад. Чунин воқеа дар Модена ва Парма ҳам ба амал омад.

Ноқомӣҳо дар роҳи муттаҳидкунӣ. Ба муборизаи зидди истилогарони австриягӣ Джузеппа Гарибалдӣ низ ҳамроҳ шуд. Ӯ бо дастаҳои худ ба лашкари Пьемонт дохил шуда, дар рутбаи генералӣ ба ихтиёриён фармондеҳӣ мекард. Ин иқдоми ватандӯстонаи Гарибалдӣ ба болоравии рӯҳияи инкилобии мардум сабабгור шуд. Ӯ бо ҳамроҳии баҳодурони худ ба Ломбардия зада даромад. Вайро аҳолии ин ҷо бо хурсандии бепоён пешвоз гирифт. Гарибалдӣ ба австриягӣҳо шикаст дод.

Мардум боварии комил дошт, ки акнун галаба бар Австрия таъмин мегардад, вале Наполеони III Камилло Кавурро фиреб дод. Ӯ 11 августи соли 1859 бо императори Австрия Франс-Иосиф дар шаҳри Виллефранк вохӯрда, ғайричашмдошти италиявӣҳо бо ӯ ошғӣ шуд ва баъд бо Австрия Созишномаи сулҳро имзо кард. Мувофиқи ин созишнома ба Пьемонт танҳо Ломбардия гузашт,

вилояти Венетсия дар ихтиёри Австрия монд. Ҳокимияти олий дар нимҷазираи Апенин ба Виктор – Эммануили II нею ба дастии душмани муттаҳидшавии Италия – Папаи Рим Пийи IX супурда шуд. Ба Моден, Парма ва Тоскана Габсбургҳои аз он ҷойҳо пеш кардашуда баргаштанд.

Джузеппа
Гарибалдӣ

Чаро Наполеони III ин корро кард? Ӯ намехост, ки дар хавзаи Баҳри Миёназамин Италияи муттаҳид ҳукмрон гардад. Барои Фаронса Италияи пароканда ғоиданоктар буд.

Шартҳои Созишномаи сулҳи Виллефранк қаҳру ғазаби халқи Италияро ба вучуд оварданд. Созиши императори Фаронса – Наполеони III бо Австрия ва бор кардани иродаи худ бар шохҳои Италия боварии мардумро ба ҳукумати Виктор – Эммануили II хеле паст кард.

Дасисаҳои Наполеони III, очизии шохҳои Италия ва хиёнати Папаи Рим Пийи IX муборизаи озодихонаи халқро боз ҳам баландтар кард. Акнун муттаҳид кардани Италия “аз поён”, яъне бо роҳи инқилобӣ ба амал омада метавонист.

Моҳи апрели соли 1860 дар Палермо шӯриш ба амал омад, вале лашкари шох онро зуд паҳш кард. Баъди ин демократи ҷумҳурияҳои Шимол Мадзини ва ҳамсафони ӯ қарор доданд, ки ба ҷанубиҳо ёрӣ расонанд.

Љузеппа Гарибалдӣ. Аз шаҳри Генуя, ки он дар шимоли Италия воқеъ аст, бо сардории Љузеппа Гарибалдӣ дар 2 киштии калон дастаи бузурги ихтиёриёне, ки дар таи либоси сурх доштанд ва онҳоро “куртасурхҳо” меномиданд, ба ҷониби Ситсилия раҳсипор шуданд.

Дастаи Гарибалдӣ ба соҳили ҷазираи Ситсилия бомуваффақият лангар партофта, ба амалиётҳои ҳарбӣ шурӯъ кард. Ба дастаи ӯ гурӯҳ-гурӯҳ деҳқонони ҷазира дохил мешуданд. Дастаи “куртасурхҳо” дар муддати кӯтоҳтарин сершумору пурзӯр гардид. Ин имконият дод, ки дар наздикии Калатафимӣ ба лашкари бар зидди Гарибалдӣ раванкардан шох голиб барояд. Ҷангҳои вазнин ҳангоми бадастдарории пойтахти ҷазира – шаҳри Палермо ба амал омаданд. Хушбахтона, ин дам шаҳриҳо шӯриш бардошта, ба тарафи Гарибалдӣ гузашта, ба ӯ барои тезтар ба даст даровардани шаҳр ёрӣ расониданд.

Гарибалдичини
ҳангоми ҷанг дар
ҷанҷаҳои Палермо соли 1860

Моҳи августи соли 1860 “куртасурхҳо” ба Калабрия ворид шуданд ва лашкаркашии афсонавии қахрамононаи худро ба Неапол оғоз карданд. 7 сентябр Гарибалдӣ бо сипоҳи худ ботантана ба пойтахти шоҳигарии ҳар ду Ситилия ворид гашт. Аз он ҷо шоҳ Франсиски II базӯр гурехта тавонист. Ба ин нигоҳ накарда нерӯҳои шоҳ ҳанӯз пурқувват буданд. Вале 1 октябри соли 1860 лашкари халқӣ онро дар наздикии дарёи Волтурно торумор кард.

Чузеппа Гарибалдӣ дар рафти лашкаркашиаш имтиёзҳои зиёди дворянҳо, рӯҳониён ва андозҳои вазини кишоварзонро бекор кард. Барои ин халқи оддӣ дар ҳама ҷо “куртасурхҳо”-ро чун ёру бародарони худ пешвоз мегирифт.

Анҷомёбии муттаҳидшавии Италия. Заминдорони калон аз обрӯи беандоза бузурги Гарибалдӣ дар ташвиш монда буданд. Аз ҳамин сабаб онҳо барои ёрӣ ба Виктор – Эммануили II ва Камилло Кавур муроҷиат карданд. Гарибалдӣ чораҳоро амалӣ мекард, ки ба ғолибон аҳли захматкашон буданд. Барои ҳамин ҳам ба ӯ бар зидди ҳокимони мутлақи Италия мубориза бурдан қори осон буд.

Баъд аз озод кардани Чануб Гарибалдӣ ният дошт, ки ба тарафи Рим ҳаракат кунад. Виктор – Эммануили II ғалабаҳои Гарибалдиро барои мустақкам кардани ҳокимияти худ истифода бурданӣ буд. Ӯ мехост, ки ба вилояти Папа аз Гарибалдӣ пештар омада расад ва ташаббусро ба дасти худ бигирад. Ин масъала ва масъалаҳои дигарро Камилло Кавур ба сафири ба Турин фиристодаи Наполеони III муҳокима кард. Нақшаи забт кардани вилояти Папа ҳам мавриди муҳокима қарор гирифт. Аз ин бармеояд, ки оғози муттаҳидшавии Италия “аз поён” императори Фаронсаро ҳам ба ташвиш овардааст.

Виктор – Эммануили II тамоми чораҳоро андешиданӣ буд, то ки мавҷи инқилоб ба Рим дохил нагардад.

1 октябри соли 1860 дастан 20-ҳазорнафараи лашкари Пьемонт ба шоҳигарии Неапол даромад. Ӯро ашрофон бо хушнудӣ пешвоз гирифтанд, чунки аз Гарибалдӣ саҳт тарсида буданд.

Гарибалдӣ мақсадҳои начиб дошт. Ӯ ба ғояҳои истиқлолияти миллӣ содиқ буд. Бинобар ин алайҳи лашкари Сардиния муқобилияте нишон надода, бе мубориза ҳокимияти ин чоро ба шоҳ Виктор – Эммануили II супорид. Баъди ин

либералҳо барои бо Шимол муттаҳид сохтани Ҷануб раъйпурсӣ гузаронида, ба мақсадашон расиданд.

Акнун муттаҳид кардани Италия “аз поён” ба охир расид. Идомаи он “аз боло” сурат гирифт.

Баъди ба Шимол муттаҳид кардани Ҷануб Конститутсияи нави Италия қорӣ карда шуд, ки он ба конститутсияе, ки соли 1848 дар Пьемонт қорӣ карда шуда буд, монандӣ дошт. Дар Италия парламенти дупалатадор – сенат ва палатаи вакилон ташкил карда шуд. Вале интихобот ба парламент меъёри баланди молумулқӣ дошт. Барои ҳамин дар аввал танҳо 2,5 фоизи аҳоли ҳуқуқи интихоботӣ гирифтун халос. Шоҳ монархи конституционӣ ва дини католиқӣ дини давлатӣ эълон карда шуд.

Дар натиҷаи воқеаҳои солҳои 1859 – 1860 қариб аз нисф зиёди Италия дар як давлати сохташ мутлақияти конституционӣ муттаҳид шуд.

Муттаҳидшавии Италия дар солҳои 1859 – 1860 ҳанӯз ба охир нарасида буд. Дар вилояти Венетсия мисли пештара австриягӣҳо хӯчаин буданд. Дар Рим бошад, Пала Пийи IX ҳукмрон буд. Ҷро аз соли 1849 боз аскарони гарнизони Фаронеа посбонӣ мекарданд. Муттаҳидшавии пурраи Италия “аз боло” дар зери роҳбарии Виктор – Эммануили II ба амал омад. Ҷ дар муддати дуру дароз – аз соли 1862 то тирамоҳи соли 1870 барои ин кор бар зидди душманони муттаҳидшавии Италия мубориза бурд ва ниҳоят баъд аз ишғол карда шудани “шаҳри абадӣ” – Рим муттаҳидкунии мамлақатро ба охир расонид. Италия бо ҳамин ба давлати муттаҳиди ягона табдил ёфт.

ХУЧЧАТҲО

1. МАДЗИИ ДАР БОРАИ ЛАШКАРКАШӢ БА СИТСИЛИЯ (СОЛИ 1860)

...Қонибдорони ҳукумат қорро аз таъназанин “икдоми беақлона”-и Гарибалдӣ оғоз намуданд. Италиявиқоро ба бефаъолиятӣ даъват менамуданд. Вақте ки дар боран Калагафимӣ фаҳмиданд, ба вақд омаданд, лекин дастгирӣ накарданд; вақте ки дар боран Палермо фаҳмиданд, усули ба ихтиёри худ даровардани ин ҳаракатро омӯхтанд... Мо бе ягон таъхир амал қардем, то ки Гарибалдӣ ва қудихоро қурзур намоем... Мо барон ба Ситсилия равон қардан лавозимоти зиёди қангӣ, қиштқхо ва зиёда аз 20 ҳазор ихтиёриёро қамъ қардем. Баъд Гарибалдӣ ва ҳамсақони қумитақон таъминотро қамқун сақифақон инсбатан қуршарафтариқни ду соли оқир ба таъриқи Италия доқил намудем. Ақсариятро дар байни ин қумитақо одамони мо ташқил намуданд... дар байни ихтиёриён ақсарияти одамон бе мо қамакқла буданд. Онқо дар майдони набард бе мамнуқият бе Гарибалдӣ қайвастанд...

Ташаббус аз майдони император – шоҳҳо ба майдони халқ ва миллат кӯчид ва онро танҳо бо роҳи ҷангҳои муттасил боздоштан мумкин буд.

Дар Италия мафтуншавӣ ба мутлакӣ, ба фикри ман, яке аз нишонаҳои аҷоибӣ замони мебошад. Аз як тараф, тамоми халқ мутаассибона бовар кард, ки мутлакӣ робитаи ягонагӣ; аз тарафи дигар, шахси бузурги дорони обрӯи шоиста, аз рӯи аконди худ ҷумҳурихоҳе, ки бегуфтугу шахси бовиҷдон ва хайрхоҳ ҳисобида мешавад, кӯшиш ба ҳарч медеҳад, ки ҳар як вачаби заминҳои Италияро пасиҳам барои шоҳе ба даст дарорад... Қисми бехтарини ҷавонони ҷумҳурияхоҳ мубориза мебаранд, то ки пирӯз шаванд ва ё қаҳрамонона ҳалок гарданд. Мо тайёрем, ки талафоти қимат диҳем, то ки ба муттаҳидсозӣ ноил гардем...

...Аз ин шарҳи мухтасари далелҳо бармеояд..., ки муттаҳидсозии музофотҳои марказӣ, озодкунии заминҳои Ситсилия ва Неаполитания ба воситаи хуруҷи дурусти мамлакат ба даст оварда шуда буд ва тавассути одамоне, ки бо ҳукумати ягон робита надоштанд – ба воситаи Гарибалдӣ, ки ба ҳаракати ягонагӣ, шуурнокӣ, самт ва ташаббус бахшид... ҷумҳуриятхоҳон... сарфи назар аз тӯхмат, таассуф ва ношукрӣ дар бораи боодобона иҷро кардани хоҳиши аксарияти миллат ба ягонагии ватан ба қавли худ вафо карданд, то ки мутлакӣ аз парчами муқаддас дур нашавад...

2. МУРОҶИАТНОМАИ ГАРИБАЛДӢ БА СОКИНОНИ СИТСИЛИЯ

Ситсилиягӣҳо! Ман ба ёрии шумо дастан шерамардонро овардам... садони қаҳрамононаи ситсилиягӣҳо ба гӯшамон расид ва инак дар байни шумоем. Мо танҳо як чиз – озодии ватанро мехоҳем. Агар аз як гиребон сар барорем, қор осон мешавад. Аслиҳа ба даст гиред! Қасе силоҳ ба даст нагиред, тарсончак аст, ё ҳонӣ! Аз нарасидани силоҳ натарсед! Барои шахси далер ҳар гуна силоҳ хуб аст. Шӯроҳои шаҳрӣ дар ҳақи қонун, кӯдакони ва мӯйсафедон ғамхорӣ мекунанд. Ҳамин тавр силоҳ ба даст гиред! Бигузӯр Ситсилия боз як бори дигар ба оламиён намоиш диҳад, ки чӣ сон халқи шӯҷо аз золимони хеш озод мешавад!

САНАҶОИ МУҶИМ

- 1847–1848 — бӯҳрони иқтисодӣ дар Италия
- То соли 1859 — дар Италия сохта шудани 1700 км роҳи оҳан
- 1810–1861 — солҳои ҳаёти Камилло Кавур
- 1852 — бо Англия ва Фаронса созишномаҳои тиҷоратӣ бастанӣ Камилло Кавур, сарвазири Сардиния
- 1858 — сӯиқасди бебарори Ф. Орсинӣ ба ҷони Наполеони III, императори Фаронса.
- 1858 — вохӯрии пинҳонии Камилло Кавур бо Наполеони III дар Пломбер
- IV.1859 — оғози ҷанги Италия бар зидди Австрия
- 11.VIII.1859 — вохӯрии Наполеони III дар Виллафранк бо императори Австрия Франс Иосиф
- IV.1860 — шӯриш дар Палермо (ҷазираи Ситсилия)

- VIII.1860 — ба Ситсилия даромадани сипохи Гарибалдӣ
- IV.1860 — галабаи Гарибалдӣ дар наздикии Калатафими бар лашкари шох
- 1.X.1860 — дар наздикии дарёи Волтурно аз тарафи Гарибалдӣ торумор карда шудани лашкари шох Франсискои II
- 1859–1860 — дар як давлат муттаҳид карда шудани зиёда аз нисфи Италия
- 1862–1870 — аз тарафи Виктор – Эммануили II пурра муттаҳид карда шудани Италия

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Баъд аз шикасти инқилоби буржуазии солҳои 1848 – 1849 дар Италия чӣ дигаргуниҳо ба амал омаданд? 2. Камилло Кавур кӣ буд ва ӯ дар роҳи муттаҳидкунии Италия чӣ корхоро иҷро кард? 3. Ҷанги зидди Австрия кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? 4. Ба муборизаи зидди австриягӣҳо ҳамроҳ шудани Ҷузеппа Гарибалдӣ ба италиявӣҳо чӣ муваффақият овард? 5. Дар бораи лашкаркашии Ҷузеппа Гарибалдӣ ба ҷануби нимҷазираи Апенин нақл кунед. 6. Ба саволҳои омӯзгор ва ҳамдарсонатон аз рӯи харитаи Италия ҷавоб диҳед. 7. Оё солҳои 1859 – 1860 Италия муттаҳид гардид? 8. Саҳми Виктор – Эммануили II-ро дар муттаҳидкунии Италия баён намоед. 9. Императори Фаронса Наполеони III чӣ тавр ба муттаҳидшавии Италия монеъ мешуд? Чаро? 10. Муттаҳидшавии пурраи Италия чӣ қадар тӯл кашид? Кӣ ва чӣ тавр муттаҳидкунии Италияро ба анҷом расонид? 11. Мазмуни мурочиатномаи Гарибалди ро шарҳ диҳед. 12. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 7–8. ҶАНГИ ФАРОНСА ВА ПРУССИЯ

Сабабҳо ва мақсадҳои ҷанг. Баъди дар соли 1866 дар ҳайати 22 давлати германиявӣ ташкил ёфтани иттифоқи давлатҳои Германияи Шимолӣ муносибатҳои байни Фаронса ва Германия тезу тунд шудан гирифтанд.

Дар охириҳои солҳои 60-ум режими наполеони Фаронсаро бӯҳрон фаро гирифт. Империяи Дуюм дигар дар байни оммаи халқ таъягоҳи бозътимод надошт. Мардум аз он норозӣ буд. Ин режим танҳо тавассути ҷанг мустақар мемонд. Рақиби ҷангии Фаронса

пешакӣ маълум буд. Чанг бояд бар зидди Пруссия оғоз меёфт. Наполеони III дар назди худ мақсад гузошт, ки бо як зарбаи ҳалокатовар ин давлатро шикаст дода, иттифоқи давлатҳои Германияи Шимолиро барҳам занад. Бо ин роҳ имконият надиданд, ки Германияи ягонаи пурзӯр ташкил карда шавад.

Чанд сол қабл дар ҷанҷолҳои байни давлатҳои Германия Фаронса мақоми ҳакамро иҷро мекард. Вале, вақте ки Пруссия соли 1866 дар ҷанги зидди Австрия ғолиб баромад, вазъият тағйир ёфт. Пруссия боварӣ ҳосил кард, ки акнун қудрат дорад давлатҳои Германияро “аз боло” тавассути қувва муттаҳид созад. Фаронса бошад, мехост ки мақоми ҳакамии худро бар давлатҳои германиявӣ боз аз нав барқарор кунад. Фаронса душмани ашаддӣ муттаҳидкунии давлатҳои германиявӣ буд. Агар Пруссия ва давлатҳои дигари германиявӣ дар ҷанги дар пешистода бар Фаронса ғолиб баромада метавонистанд, пас бе мамониат дар давлати ягонаи миллии муттаҳидшавии давлатҳои Германия ба амал омада метавонист. Аз ин рӯ, ҳар ду тараф ҳам ба ҷанги дар пешистода манфиатдор буданд.

Шикасти Фаронса дор оғози ҷанг. 19 июли соли 1870 Наполеони III бо Пруссия ҷанг эълон кард. Дар ин ҷанг фаронсавӣҳо ба ғалабаи осон умед мебастанд. Вале лашкари муттаҳиди давлатҳои германиявӣ ба ҷанг тайёрии пухта дида буд. Ҳанӯз дар муҳорибаҳои наздисарҳадӣ Фаронса ташаббусро аз даст дод. Аз аввали ҷанг ташаббусро Германия ба даст гирифт. Як қисми лашкари Фаронса аз сабаби беҳунарии лашкарқашон дар қалъаи Метс, ки он дар сарҳади шарқӣ буд, ба муҳосираи лашкари Германия афтад, торумор гардид. Қисми дигари сипоҳи Фаронса, ки Наполеони III ҳамроҳи он буд, ба

Дар Седани муҳосирашуда.
Аскарҳои афсарон байрақҳои
ҷангиро месӯзонанд, то ки онҳо ба
дасти душман наафтанд

ёри лашкари дар калъаи Мете бамухосираафтада шитофт. Ин нерӯхоро лашкари Германия дар пастхамии Седан "пешвоз" гирифт. Дар ин ҷо муҳорибаи шадиде ба амал омад, ки дар натиҷаи он лашкари Фаронса шармандавор шикаст хӯрд. 2 сентябри соли 1870 Наполеони III фармуд, ки барои таслим шудан парчами сафед бардошта шавад. Гайр аз ҳазорон нафари куштаю ярадоршуда 80 ҳазор нафар афсару аскарони Фаронса ба душман асир афтоданд.

Дар назди Седан шармандавор шикаст хӯрдани лашкари Фаронса аз пӯсида рафтани Империяи Дуюми Фаронса дарак меод.

Инқилоби 4 сентябри соли 1870. Даре нагузашта хабари шикаст хӯрдани лашкари Фаронса ба Париж расида, қаҳру газаби бепоёни мардуми оддиро ба вучуд овард. 4 сентябр мардуми пойтахти ба кӯчаҳои шаҳр баромада аз нав барқарор кардани ҷумҳурӣ ва муҳофизати ватанро тақозо кард. Онҳо дар якҷанд соат аввал бинои Корпуси Қонунбарор ва Ратушаи шаҳрӣ ва баъд тамоми шаҳрро ба даст дароварданд. Он рӯз халқ бар ҳокимияти император Наполеони III ғалаба кард. Фаронса ҷумҳурӣ эълон карда шуд.

Инқилоби 4 сентябри соли 1870 дар таърихи Фаронса инқилоби чорумин буд. Ҳарчанд дар он мардуми оддӣ ғалаба карда бошад ҳам, буржуазияи дар ин кор таҷрибадори Фаронса аз он истифода бурда, аз рӯзи аввали инқилоб ҳокимиятро ба даст гирифта, ҳукумати муваққатиро ташкил намуд.

Халқ дар толори Қонунбарор. 4 сентябр соли 1870

Ҳукумати хиёнати миллӣ. Ҳукумати муваққати буржуазие, ки 4 сентябри соли 1870 ташкил ёфт, кайфияти ватандӯстонаи мардумро ба ҳисоб нагирифта наметавонист. Барои ҳамин худро ҳукумати “Начоти Миллӣ” номид.

Вазири корҳои хориҷӣ Жюл Фавр ба халқи башӯромада эълон кард, ки ҳаргиз ягон ваҷаб замин ва ягон санги қалъахоро нахоҳад дод. Ин сӯханҳо гапфурӯшии авомфиребонаи рӯйрост буданд. Барои муҳофизати Париж сокинони онро мусаллаҳ кардан лозим меомад. Вале ин кор ба ақидаи ҳукумат маънии мусаллаҳ кардани инкилобро дошт. Ҳукумати муваққатӣ аз ин иқдом метарсид. Вай намехост, ки халқ мусаллаҳ шуда, ба муборизаи зидди истилогарон бархезад. Ин қувва метавонист дар қатори истилогарони Пруссия ҳукумати муваққатиرو ҳам рӯфта партояд. Аз ҳамин сабаб ҳукумати муваққатӣ мехост, ки тезтар бо Пруссия забон як кунад. 27 сентябр лашкаре, ки ба он дар Метс генерал Базен фармондеҳӣ мекард, ба душман таслим шуд. Дар натиҷа 173 ҳазор нафар афсару аскарони Фаронса асир афтоданд. Пруссиягӣҳо инчунин лавозимоти ҳарбии зиёде ганимат гирифтанд. Баъди ин лашкари 230-ҳазорнафараи Пруссия бе ягон мушкилии ҷиддие ба тарафи Париж ҳаракат карда, онро муҳосира намуд. Ҳукумат бошад, барои муҳофизат кардани шаҳр чорае надид.

18 – 20 сентябри соли 1870 Ҳукумати муваққатӣ пинҳонӣ бо сарвазири Пруссия Бисмарк вохӯрда, пешакӣ дар бораи сулҳ аҳду паймон кард. Баъд бо Пруссия Созишномаи сулҳи таслимшавӣ ҳам баст. Даре нагузашта ин хиёнат ба халқ маълум гардид. Вай ҳукумати “начоти миллӣ”-ро ҳукумати “хиёнати миллӣ” номид.

Муқовимати халқ бар зидди истилогарон. Он ҷанговароне, ки ба душман таслим нашуда ҷон ба саломат бурда буданд, ба сафҳои дастаҳои “франтирерҳо” (“тирадозони озод”) дохил шуда, бар зидди истилогарон қаҳрамонона мечангиданд. Дар ақибгоҳи душман дастаҳои ҷирикҳо ташкил карда шуданд. Онҳо ба ситодҳои душман ҳучум мекарданд. Аз дасти ин ҷирикҳо ҳар рӯз садҳо душманон кушта мешуданд. Истилогарони Пруссия шаҳру деҳотро оташ зада, ба ҳок яксон мекарданд.

Аҳволи Париж ниҳоят вазнин буд. Мардуми дар муҳосирамонда баҳодуруна муқобилият нишон меод. Дар шаҳр гуруснагӣ ҳукмрон буд. Одамон маҷбур мешуданд, ки сағу муш ва зоғу гурбаҳоро хӯрда, аз мурдан раҳо ёбанд.

Ҳазорон нафар парижиҳо ба Горди Миллӣ дохил мешуданд. Мохи октябри соли 1870 шумораи он ба 250 ҳазор нафар расид.

Ҳукумати муваққатӣ ҳамоно хиёнати худро ба халқи Фаронса идома медод. Вай охири мохи январи соли 1871 бо Германия сулҳи муваққатӣ баст. Баъди чанде дар шаҳри Франкфурти лаби Майн Созишномаи сулҳи Фаронсаю Германия ба имзо расид. Ҳукумати Фаронса розӣ шуд, ки музофотҳои Элзас ва Лотарингияро ба Пруссия диҳад. Бисмарк акнун намояндаи тамоми Германия шуд, чунки давлатҳои Германия воқеан муттаҳид шуданд. Дар ин бора ӯ ба оламиён эълон намуд.

Аъзои ҳукумати Фаронса дар ғами мансабҳои худ буданд. Барои дар сари ҳокимият мондан саросемавор ба Маҷлиси Миллӣ интихобот гузарониданд. Буржуазия, кишоварзон ва як қисми табақаҳои дигари аҳолиро, ки аз мақсаду маққорҳои ҳукумат хуб огоҳӣ надоштанд ва ҳам шохпараст буданд, истифода бурда, дар интихобот ғолиб баромад. Маҷлиси Миллии навинтихобшуда бо сардории Тиер ҳукумати зиддихалқиро ташкил намуд. Ҳукуматдорони Германия аз натиҷаи интихоботи Фаронса қаноатманд буданд. Онҳо ӯҳдадор шуданд, ки ҳукумати Тиерро дар Париж муҳофизат мекунад ва намегузоранд, ки дар ин шаҳр аз нав инқилоб сар занад.

Ташкилҳои Коммунаи Париж. Муқобилият бар зидди истилогарони Германия ва душманони дохилиро Горди Миллӣ ба ӯҳда дошт. Қанговарони он аз байни ҳудашон КМ Горди Миллиро интихоб карданд. Ба Горди Миллӣ ҳукумати Тиер ягон хел ёриё намерасонид. Вай ҳатто ба гордчиён маош ҳам намедод. Гузашта аз ин, Тиер фармуд, ки Горди Миллӣ бесилоҳ карда шавад.

Гордчиён дар баландии Монмартра ҷой гирифтанд. 18 марти соли 1871 аскарони ҳукуматӣ ба онҳо ҳамла карданд. Бонги изтироб зада шуд. Мардуми Париж ба по хест. Дастаҳои Горди Миллӣ ба нерӯҳои ҳукуматӣ зарбаи ҳалокатовар заданд. То зуҳр дар Париж ҳокимият ба дасти Горди Миллӣ гузашт. Шӯриши халқӣ ғалаба кард. КМ Горди Миллӣ ба ҳукумати инқилобии мардуми меҳнаткаши Париж табдил дода шуд. Ҳукумати Тиер ба Версал гурехт. КМ Горди Миллӣ ба таври ғаврий ба Коммунаи Париж интихобот гузаронид. Дар он меҳнаткашон ғолиб баромаданд.

Коммунаи Париж дар муддати кӯтохи мавҷудияти худ ба манфиати мардум чораҳои зиёдеро ба амал баровард. Дар байни онҳо барҳам додани лашкари кӯҳна ва ташкили лашкари нав,

моликияти чамъиятӣ эълон кардани воситаҳои истехсолот, манъи чаримаю фонзситонӣ аз маош, манъи меҳнати шабонаи нонвойҳо, муқаррар кардани маоши ҳади ақалл, мусодираи корхонаҳои душманони Коммуна ва ба ихтиёри кооперативҳои коргарӣ додани онҳо ва ғайра. Шӯрои Коммуна қарор кард, ки дар мактаб барои талабагон таълими ҳатмӣ бепул мебошад.

Шикаст хӯрдани Коммуна. Ҳукумати Тиер ба ҳукуматдорони Германия дар бораи торумори Коммунаи Париж забон як кард. Барои ҳамин Бисмарк фармуд, ки асирони ҳарбӣ ба ихтиёри Тиер баргардонида шаванд. Ба Тиер муяссар шуд, ки сипоҳашро то ба 130 ҳазор нафар расонад. Душманони коммунарҳо дар Версал бар зидди Коммунаи Париж ҳаматарафа тайёри медиданд. Шӯрои Коммунаи Париж ба мусаллаҳ кардани нерӯҳои худ машғул буд. Вале барои бар зидди версалчиён пурра ба ҷанг тайёр кардани онҳо муваффақ нашуд.

Версалчиён ба Париж 2 апрели соли 1871 ҳуҷум карданд. Занҷи мард ва хурду калон ба мудоғибаи шаҳр бархостанд. Коммунарҳо шӯҷоатмандона мечангиданд, вале қувваҳо баробар набуданд. Ба душманони инқилоби халқӣ муяссар гардид, ки даромадгоҳҳои шаҳро ба даст дароранд. Баъди ин ҳуҷуми аксулинқилобчиён ба шаҳр аз се самт сурат гирифт.

Аҳволи коммунарҳо аз он сабаб вазнин мешуд, ки фармондеҳии нерӯҳои мусаллаҳи Германия аз тарафи шарқии шаҳр ба версалчиён роҳ кушод. 21 май ба версалчиён муяссар шуд, ки тавассути дарвозаи Сен-Клу ба шаҳр зада дароянд ва кӯчаю маҳаллаҳоро паси ҳам ба даст дароранд. Аъзои Шӯрои Коммунаи Париж ҳам дар сангарҳо бар зидди версалчиён қаҳрамонона мечангиданд. Дар ин маврид зану фарзандонашон ҳам ба онҳо ёрӣ мерасониданд. Ҷангҳои аз ҳама хунин аз 21 то 28 май ба амал омаданд. Он рӯзҳо номи “ҳафтаи хунин”-ро гирифтаанд.

Версалчиён коммунарҳои охириро рӯзи 28 май дар назди девори қабристони Пьер-Лошез тирборон карданд. Бо ҳамин Коммунаи Париж шикаст хӯрд. Он ҳамагӣ 72 рӯз давом кард.

Сабабҳои шикаст хӯрдани Коммунаи Париж. Версалчиён тамоми хатоҳои коммунарҳоро моҳирона истифода бурданд. Онҳо дар байни халқ зидди коммунарҳо корҳои таблиғотӣ бурданд. Версалчиён коммунарҳоро муфтхӯру ғоратгар меномиданд. Моликиятдорони майдари аз он метарсониданд, ки гӯё Коммунаи Париж моликияти онҳоро мусодира мекард.

бошад. Версалчиён бар зидди коммунархо лашкари Германияро истифода бурданд. Душманон дар Париж чосусони зиёде доштанд, ки онҳо ба зарари коммунархо кор мекарданд. Аксулинкилобчиён имконият доштанд, ки аз Банки Париж бе мамониат маблағ бигиранд. Коммунархо баъди дар Париж галаба кардан ба Версал хучум накарданд. Бо ин онҳо ба муттаҳидшавии аксулинкилобчиён ва тайёрии хучуми онҳо ба Париж имконият доданд. Коммунархо маблағҳои банкрот барои пайдории инқилоб истифода набурданд. Онҳо ба аксулинкилобчиён раҳмдилона рафтор карданд. Инчунин нерӯҳои харбии тарафҳои муқобил баробар набуданд. Бартарӣ ба фоидаи версалчиён буд. Инқилоби халқӣ асосан дар Париж галаба кард. Он дар тамоми Фаронса паҳн нагардид. Ҳамаи инҳо сабабҳои ноқомии Коммунаи Париж гардиданд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. БАСТА ШУДАНИ СОЗИШНОМАИ ПЕШАКӢИ СУЛҲ ДАР БАӢНИ ФАРОНСА ВА ГЕРМАНИЯ (26 ФЕВРАЛИ СОЛИ 1871)

Моддаи 1. Фаронса ба фоидаи империяи Германия аз ҳуқуқ ва даъвоҳои худ онд ба заминҳои шарқии наздисарҳадӣ даст мекашад. (Баъд сарҳадҳои шарқии Элзас ва Лотарингия шарҳ дода шудаанд)...

Моддаи 2. Фаронса ба аълоҳазрат императори Германия панҷ миллиард франк, дар тӯли соли 1871 ақаллан як миллиарди он ва боқимондаашро бошад, дар зарфи се соли баъд аз рӯзи тасдиқи шартномаи мазкур мебардорад.

Моддаи 3. Кӯчонидан аз қаламрави Фаронса, ки лашкариёни Германия ишғол кардаанд, баъди аз тарафи Маҷлиси Миллии дар Бордо буда тасдиқ кардани шартномаи мазкур оғоз меёбад... Баъди ин тасдиқ лашкариёни Германия таъҷилан шаҳри Парижро тарк мекунанд... Сипоҳиёни Фаронса дар як вақт ба он тарафи Луар мегузаранд ва то ба таври ниҳой ба имзо расидани шартномаи мазкур ба ин соҳил баргашта наметавонанд... Аз тарафи сипоҳиёни Фаронса кӯчонидани департаментҳои, ки дар байни соҳили рости Сена ва сарҳади шарқӣ воқеанд, баъди пардохта шудани... як миллиард товоии ҷанг амалӣ мегардад... Баъди пардохтани ду миллиард ишғоли Германия танҳо дар се департаменти шарқӣ, ки ...гаравғони се миллиарди боқимонда мешаванд, боқӣ мемонанд. Дар ин ҷо теъдоди лашкари Германия на зиёдтар аз 50000 нафар мешавад. Аълоҳазрат император ҷонибдори он аст, ки қаролати қаламрав... бо қаролати молиявӣ иваз карда шавад, ба шарте ки ҷунин тақлифро тарафи Фаронса пешниҳод намояд...

Моддаи 8. Баъди ба имзо расидани... шартномаи сулҳи ниҳой идораи он департаментҳои, ки сипоҳиёни Германия ишғол кардаанд, ба ҳукуматдорони Фаронса супорида мешавад, вале номбурдагон охир вазифадоранд, ки фармонҳои фармондеҳии лашкари Германияро, ки барои манфиати амният, таъминот ва тақсимот заруранд, ба роҳбарӣ гиранд...

2. ДЕКРЕТ ДАР БОРАИ ДАЪВАТИ РЕКРУТӢ ВА БО ХАЛКИ МУСАЛЛАҲ ИВАЗ НАМУДАНИ ЛАШКАРИ ДОИМӢ

Коммунаи Париж қарор мекунад:

1. Даъвати рекрутӣ бекор карда шавад.
2. Дар Париж ғайр аз Горди Миллӣ ҳеҷ як нерӯи ҳарбӣ ташкил ва ё ба он дохил карда намешавад.
3. Ҳамаи шаҳрвандони қобили хизмат ба сафҳои Горди Миллӣ дохил мешаванд.

Ратуша, 29 март с. 1871.

Коммунаи Париж

3. ДЕКРЕТ ДАР БОРАИ БЕКОР КАРДАНИ МАОШИ БАЛАНДИ АМАЛДОРОН

Коммунаи Париж қарор мекунад:

Моддаи ягона: маоши баландтарини амалдорони муассисаҳои гуногуни коммуналӣ дар як сол ба маблағи шаш ҳазор франк муқаррар карда шавад.

Ратуша, 2 апрели с. 1871.

Коммунаи Париж

4. ДЕКРЕТИ КОММУНА ДАР БОРАИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ МУЗДИ МЕҲНАТИ ОМУЗГОРОН ВА ДАР БОРАИ БАРОБАР КАРДАНИ МАОШИ ЗАНҲО БО МАОШИ МАРДОН

Коммунаи Париж (Комиссия онд ба маорифи халқ) он чизро ба назар мегирад, ки моҳонаи омӯзгорон то инқилоби 18 март то ҳадди ҳаидаовар кам буд, биноан дар маҷлиси худ рӯзи чумъаи 20 май қарор кард:

1. Ҳадди ақалли маоши омӯзгорон 1500 франк муқаррар карда шавад.
2. Барои директорон – 2000 франк.

Бо назардошти он ки талаботи ҳаёти занон мисли мардон бузург ва дар кори таълим меҳнати занон бо меҳнати мардон баробар буданро ба назар гирифта, Коммунаи Париж қарор мекунад:

Маоши омӯзгорзанҳо ба маоши омӯзгормардҳо баробар – 1500 франк ва директорзанҳо 2000 франк муқаррар карда шавад.

5. ДЕКРЕТ АЗ 16 АПРЕЛИ СОЛИ 1871

Коммунаи Париж.

Дар назар бояд дошт, ки бисёр корхонаҳоро соҳибон ба ҳоли худ монда гурехтаанд...

Дар натиҷаи фирори буздилонаи соҳибони корхонаҳо бисёр корхонаҳои барои мардуми шаҳр муҳим аз қор монданд, ки ин ба осудаҳои коргарон зарар меоварданд ва Коммуна қарор мекунад:

2. ...Фавран ин корхонаҳо ба қор бипардозанд, вале акнун на ба соҳибони гурезашон, балки бо қувваи кооперативҳое, ки онҳо қоргарон қор мекунанд.

3. Додгоҳи ҳақамӣ таъсис карда шавад ва дар сурати баргаштани соҳибонашон додгоҳ вазифадор аст, ки шартҳои катъии ба қоргарон гардонда додани ин устохонаҳоро муқаррар кунад...

САНАҶОИ МУҶИМ

- 1866 — дар ҳайати 22 давлати немисӣ ташкил ёфтани иттифоқи давлатҳои Германияи Шимолӣ
- 1866 — дар ҷанги зидди Австрия ғолиб баромадани Пруссия
- 19.VII.1870 — ба Пруссия ҷанг эълон кардани Наполеони III, императори Фаронса
- 2.IX.1870 — бо фармони Наполеон дар назди Седан ба Пруссия таслим шудани дастаи калони сипохиёни Фаронса
- 4.IX.1870 — ғалабаи инқилоби халқӣ дар Париж, ба дасти буржуазия гузаштани ҳокимият
- 27.IX.1870 — дар Метс ба пруссиягӣҳо таслим шудани лашкари ба муҳосираафтаи фаронсавӣҳо
- 18-20.IX.1870 — гуфтушуниди махфии ҳукумати муваққатии Фаронса бо сарвазири Пруссия Отто Бисмарк.
- 1.1871 — бо Германия сулҳи муваққатӣ бастанӣ ҳукумати муваққатии Фаронса
- 18.III.1871 — ба дасти Коммунаи Париж гузаштани ҳокимият
- 2.IV.1871 — ба Париж ҳучум кардани версалчиён
- 21.V.1871 — ба версалчиён муяссар шуд, ки тавассути дарвозаи Сен-Клу ба Париж зада дароянд.
- 21-28.V.1871 — “ҳафтаи хунин” дар Париж
- 28.V.1871 — барҳам хӯрдани Коммунаи Париж, дар назди девори қабристони Пьер-Лашез торумор карда шудани коммунарҳои охири

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Сабабҳо ва мақсадҳои ҷанги Фаронсаю Пруссияро шарҳ диҳед.
2. Чаро Фаронса дар оғози ҷанг шикаст хӯрд? 3. Кай ва барои чӣ дар Париж инқилоби халқӣ ба амал омад? 4. Чаро халқ ҳукумати “начоти миллӣ”-ро ҳукумати “хиёнати миллӣ” номид? 5. Халқи Париж бар зидди истилогарон чӣ тавр мубориза мебуд? 6. Горди Миллӣ дар мудофияи Париж чӣ хел шуҷоатмандӣ нишон медод?
7. Чаро ҳукумати муваққатӣ ба парижӣҳо ёрӣ намерасонид?
8. Кай дар Париж ҳокимият ба дасти Коммунаи Париж гузашт? Кадом воқеа парижӣҳоро ба ин иқдом маҷбур кард? 9. Коммунаи Париж ба манфиати мардуми заҳматкаш чӣ корҳо мекард?

10. Коммунаи Париж чӣ тавр шикаст хӯрд? 11. Сабабҳои шикаст хӯрдани Коммунаи Парижро муайян кунед. 12. Ҳукумати Пруссия оё ба шикаст хӯрдани Коммунаи Париж саҳм гузошта буд? 13. Мазмуни хуччатхоро шарҳ диҳед. 14. Аз мавзӯи хулоса бароред.

---

§ 9. ФАРОНСА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Вазъи баъдиҷангии иқтисодиёти Фаронса. Ҷанг бо Пруссия барои Фаронса ниҳоят гарон афтод. Мамлакат хароб шуд. Садҳо шаҳру деҳот, корхонаҳои саноатӣ, бандарҳо, муассисаҳои маданӣ ва ғайра ба ҳок яқсон шуданд. Истехсоли мол ҷандин маротиба кам шуд. Зарари умумии иқтисодии ҷанг зиёда аз 15 млрд франкро ташкил кард. Ба зами ин мамлакат бояд ба Пруссия ба маблағи 5 млрд франк товони ҷанг меод. Ин маблағро давлат маҷбур буд, ки аз ҳал ҷавасути вомбарг қарз бигирад.

Пруссия аз Фаронса вилоятҳои аз маълану англишт бойи шаркӣ – Элзас ва Лотарингияро қашида гирифт. Ин қор яку яқбора Фаронсаро ба мамлақати ашъи қами табиидошта табдил дод. Вай маҷбур шуд, ки англиштро аз давлатҳои дигар харида, худро таъмин кунад. Дар аввали қамин давра ба Фаронса лозим омад, ки оқанро қам аз қорича бихарад.

Дар маъсалаи манбаи энергетикӣ ақволи Фаронса бад буд. Бе он иқтисодиёти мамлақат тараққӣ қарда наметавонист. Давлатҳои дигари сармоядорӣ дар ин бобат аз Фаронса ҳеле пеш гузашта буланд.

Соҳибқорони Фаронса асосан қорхонаҳои қурду миёна месохтанд. Барои қамин моли истехсолқардан онҳо қимат меафтид. Ба қунин мол Фаронса дигар бо мамлақатҳои қурқуввати саноатӣ рақобат қарда наметавонист. Фаронса мақееро, ки дар миёнаи асри XIX дошт, оқиста-оқиста аз даст дод. Он вақт аз рӯи истехсолоти саноатӣ Фаронса баъд аз Англия дар қои дуоим меистод, вале то оқире асри XIX ба қои қорум фаромад.

Ба вучуд омадани инқисорҳо. Аз миёнаи солҳои 90-ум сар қарда болорзвии саноатии Фаронса аз нав оғоз ёфт. Дар солҳои 1900-ум истехсоли маъдани оқан 5,4 миллион тоннаро ташкил қард, соли 1913 бошад, истехсоли он то ба 22 миллион тонна

расид. Соҳаҳои дигари саноат ҳам рӯ ба тараққи нӣходанд. Саноати электротехникӣ, автомобилӣ, химиявӣ ва таҷҳизоти кинематографӣ ба муваффақияти калон ноил шуд. Аз рӯи истеҳсоли автомобил Фаронса дар ҷаҳон ба ҷои дуҷум баромад.

Сарфи назар аз нотавабии саноат рафти марказонидани истеҳсолот ва ташкилҳои иттиҳодияҳои инхисории Фаронса вусъат меёбад. Ин раванд, пеш аз ҳама, дар он соҳаҳо, ки дар ин вақт рӯ ба тараққи буданд, ба назар мерасид. Соҳаҳои алоҳида қариб бо пуррагӣ дар дасти ин ва ё он инхисор буданд. Саноати маъданкоркунӣ асосан дар дасти ду инхисори пуриктидор буд – “Комите де Форж” ва “Шнейдер – Крезе”. Дар саноати ангишт консернҳои “Кюлман” ва “Сен-Гобен”, дар саноати автомобилбарорӣ ширкатҳои “Рено” ва “Пежо”, дар кинематография “Пате-Синема” ва ғайраҳо ҳукмронӣ мекарданд.

Дар Фаронса инхисорҳои калон бе банкҳо вуҷуд дошта наметавонистанд ва баръакс. Бинобар ин дар байни онҳо аллақай ҳамкорӣ барқарор гардид.

Ба марказонидани истеҳсолот ва ба вуҷуд омадани ширкатҳои инхисорӣ нигоҳ накарда Фаронса аз давлатҳои пуриктидори сармоядорӣ хеле ақиб мемонд. Мо инро дар содироти молин он ҳам дида метавонем. Дар ин бобат дар ҷои якум пашм, дар ҷои дуҷум газвор, дар ҷои сеҷум абрешим, дар ҷои чорум шароб, дар ҷои ҳаштум маснуоти химиявӣ ва танҳо дар ҷои даҳум автомобил меистод. Аз рӯи суръати марказонидани истеҳсолот Фаронса аз ИМА, Германия ва Англия ақиб мемонд.

Васл кардани тӯпҳо дар заводи Крезе

Моҳияти империализми Фаронса. Соҳибкорони Фаронса сармояи банкиро дар саноат нагузошта, бештар ба хориҷи кишвар мебароварданд. Давлатҳои дигари империалистӣ, аз он ҷумла, Англия, ИМА ва Германия бошанд, ба хориҷа ҳам мол мебароварданду ҳам сармоя. Ин мамлакатҳо ба хориҷа пулро бештар барои он мебароварданд, ки корхонаҳоро дар наздикии бозорҳо сохта, аз истеҳсоли моли онҳо даромади бештар бигиранд. Фаронса бошад, дар тиҷорати хориҷӣ бештар ба судхӯрӣ машғул буд. Сармоядорони Фаронса ва худӣ давлат ҳам ба давлатҳои хориҷӣ пул қарз дода, аз онҳо фоизи баланд меситониданд. Бо ҳамин мақсад маблағи умумии сармояи ба хориҷа баровардаи Фаронса то соли 1914 зиёда аз 60 млрд франкро ташкил кард. Ин маблағ нисбат ба соли 1890 қариб се баробар зиёд аст.

Барои даромади калон гирифтани Англия сармояро асосан ба мустамликаҳои мебаровард. Вале Фаронса бошад, ба мустамликаҳои худ ниҳоят кам пул сарф мекард. Дар нибтиҳои асри XX аз 35 млрд франки содиркардааш танҳо 3 миллиардашро дар мустамликаҳо маблағгузорӣ карда буд, ки он аз 10 фоизи ин маблағ камтар аст.

Фаронса сармояро ба хориҷа дар шакли вомбарги давлатӣ ҳам мебаровард, ки он фоизи калони даромади судхӯрӣ меод. Дар солҳои 1909–1913 сармояи судхӯрии солони Фаронса тахминан 1 млрд 800 млн франкро ташкил кардааст.

Судхӯрӣ ба сармоядорон даромади калон меод, вале барои давлати Фаронса он дар роҳи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунандаи мамлакат монеаи бузург буд. Судхӯрӣ Фаронсаро дар ҳолати нимсаноатӣ нимкишоварзӣ нигоҳ медошт.

Соҳти сиёсии Фаронса. Баъди шикасти Коммунаи Париж Маҷлиси Миллӣ худро Маҷлиси Муассисон номида, фаъолиятро давом дод. Тарафдорони соҳти шоҳии мамлакат тавассути парламент дар Фаронса мутлақиятро барқарор кардани буданд, вале ба онҳо ин кор муяссар нашуд. Сарвазир Тиер нағз мефаҳмид, ки барқарор кардани ҳокимияти мутлақа норозигии мардумро ба вуҷуд хоҳад овард. Барои ҳамин дар мавқеи маҳфуз доштани соҳти ҷумҳуриятӣ истод, ҳарчанд дар соҳти ҷумҳуриятӣ на ҳама тарафҳои ба ӯ маъқул буд. Маҳз бо ҳамин сабаб Тиер озодии матбуотро маҳдуд кард ва Горди Миллиро барҳам дод.

Дар интиҳоботи иловагии солҳои 1872 – 1873 ҷумхуриятҳои галаба карданд. Онҳо аз 150 ваколатномаи вакилӣ 128-тояшро ба даст дароварданд.

Мутлақиятҳои Фаронса бо роҳи осоишта орзуи худро амалӣ карда натавонистанд. Барои ҳамин ба табаддулоти давлатӣ тайёри диданд. Онҳо ният доштанд, ки ба тахти шоҳии Фаронса граф Шамборро бо унвони Генрихи V шинонида, граф Парижскийро меросхӯри тоҷу тахти шоҳ эълон кунанд. Моҳи октябри соли 1873 бо сардории граф Шамбор бояд табаддулоти давлатӣ ба амал меомад, вале аз он аҳли ҷомеаи ҷумхуриятҳои бохабар шуда, пешро гирифт. Табаддулотчиён аз халқ саҳт тарсиданд. Граф Шамбор аз роҳбарӣ ба табаддулот даст кашид.

Ҳаёти Мачлиси Миллӣ, ки қисми зиёдаш мутлақиятҳои буд, мутлақиятро дар Фаронса аз нав барқарор карда натавонист. Барои ҳамин маҷбур шуд, ки ба ҷонибдории ҷумхури овоз диҳад. Ҳамин тариқ, 30 январи соли 1875 Фаронса ҷумхури эълон гардид. Худи ҳамон сол Конститутсияи Ҷумҳурии Фаронса қабул карда шуд. Дар аввал соҳти ҷумхуриятии Фаронса маҳдудиятҳои зиёд дошт. Вале охира-охира дар онҳо системаи сиёсии бисёрҳизбӣ ташаккул ёфт ва ин давлат то аввали асри XX пурра бо роҳи ҷумхуриятӣ дохил гардид.

Сиёсати хориҷии Фаронса. Сарфи назар аз камқувватии худ империализми Фаронса барои забт кардани мустанликаҳо нерӯманд буд. Ҷангҳои мустанликазабткунии Фаронса, ки дар зарфи зиёда аз 20 сол кам шуда буданд, аз оғози солҳои 90-ум аз нав қувват гирифтанд. Ин вақт Фаронса аввал Гвинеяю Дагомея ва баъд дар Саҳрои Кабири Африка Тимбуктуро забт кард. Дар ин давра Фаронса протекторати худро бар Ҷанубу Шарқии Осиё ҳам ҷорӣ намуд.

Соли 1898 дар ҷанг бо Судон Фаронса ба рақобати саҳти Англия дучор шуд. Ин рақобат қариб буд, ки ба ҷанги байни онҳо оварда расонад.

Моҳи апрели соли 1904 Фаронса бо Англия Созишномаи “Антанта”-ро имзо гузошт. Баъди ин он бар зидди Германияю Италия ва Австро-Венгрия ба ҷанг тайёри дидан гирифт. Дар доираи ин паймон Фаронса бо Русия низ созишнома баст. “Антанта” ба Фаронса имконият дод, ки Мароқашро забт кунанд, ҷане Англия ба Фаронса дар қори ишғол кардани ин давлат монеъ нашуд.

Соли 1910 ҳукумати Фаронса барномаи бузурги сохтмони флоти ҳарбӣ-бахрии худро қабул кард. Барои хубтар амалӣ кардани ин барнома ба вазифаи вазири флоти баҳрӣ Дилкассе таъйин гардид. Ин адмирал бо сиёсати зиддигерманиявии худ машҳур буд ва кори ҳарбии баҳриро хеле хуб медонист. Бисешироки фаъолонан у дар лашкар ислохот ҳам гузаронида шуд.

То ин вақт Фаронса яке аз мамлакатҳои калонтарини мустамликадори ҷаҳон буд. Вай на танҳо мустамликаҳояшро аз даст додан намехост, балки ният дошт аз ҳисоби ишғол кардани мустамликаҳои нав ҳудудҳои империяи Фаронсаро боз ҳам васеътар кунад. Барои пиёда намудани ҳамин ният Фаронса ба ҷанги дар пешистода босуръат тайёрии медид.

ХУҶҶАТҶО

1. АЗ НУТКИ САРДОРИ ХУКУМАТИ ФАРОНСА Ж. ФЕРРИ ДАР ПАЛАТАИ ДЕПУТАТҶО, СОЛИ 1885

Барои мамлақати бой мустамликаҳо манбаи фондаовари маблағгузори мебошанд... Ман боварӣ дорам, ки Фаронса ҳамеша сармои зиёд дошт ва ба хориҷа маблағи зиёд мебаровард. Охир сармоёе, ки мамлақати бузурги мо содир мекунад, миллиардҳо франко ташкил медиҳад. Ман боварӣ дорам, ки Фаронса ниҳоят бой буда, ба мустамлика доштан ҳавасманд аст...

...Ҷанобон! Вақти бо овози баланд ҳақиқатро гуфтан расидааст! Вақти он расидааст, ки кушоду равшан бигӯем, ки наҷодҳои бузург нисбат ба наҷодҳои пастр ҳуқуқи хосса доранд...

2. МУНОСИБАТИ ЗОЛИМОНАИ ХУКУМАТДОРОНИ МУСТАМЛИКАВИИ ФАРОНСА БО АҶОЛИИ МАҶАЛЛИИ МУСТАМЛИКАҶО

19 март соли 1906 рӯзномаи сотсиалистии "Юманите" дар зери сарлавҳаи "Мустамликадорини ваҳшиёна" мактуби Этен Курсел, омӯзгори мактаби фаронсагии Гвинея ба вазири мустамликаҳо Климантелро ҷоп карда, зolimини маъмурияти мустамликавиго фош менамояд. Дар поён аз ин хуҷҷат порчаҳо оварда мешаванд:

«...Аз шумо хоҳиш мекунам, ки тафтиши кирдорҳои махсусан ҷиддие, ки афкори ҷамъиятии Гвинея масъулияти онҳоро ба души баъзе амалдорон вогузор мекунад, оғоз карда шавад. То ҳол ба ҷазо гирифтормашудани онҳо ба шарофати пуштибонии барон мо нофаҳмо ба амал омадааст, ки онро фош намудан лозим аст.

Ин далилҳоро ба тафтиши судӣ пешниҳод намуда, ман мехоҳам исбот созам, ки аз вақти дар Гвинея муқаррар гардидани ҳуқуқонии мо ин мустамлика қурбони дастаи муташаккили ҳақиқие шудааст ва губернаторҳо Гвинеяро аз ин даста муҳофизат карда наметавонанд.

Ҷаноби вазири набояд роҳ дод, ки ин ҳолат идома ёбад. Баҳри ҳифзи шаъну шарафи Фаронса ин гуна ҷиноятҳо набояд бечазо монанд.

1. Тафтиши амалиёти як нафар амалдори баландмартабаи Гвинея, ки бо фишоровариҳои гуногун нисбат ба мардуми маҳаллии вилояти Тимбо дар тӯли якчанд сол рӯйдода гунаҳгор доништа мешавад...

2. Ман тафтиши додгоҳиро аз болои Огюст Лескюр, амалдори дараҷаи якуми муассисаи мустамликавии бо номи Курса-Бо маълум бударо талаб мекунам: ӯ бо номи "вахшӣ" дар тамоми Гвинея ва ҳатто метавонам бигӯям, ки дар саросари Африкаи Ғарбӣ ва Конго ном баровардааст.

Лескюр махсусан дар округи Фаранах (собик Судон) ба бадкирдориҳои зиёд роҳ дод; ман баъди ӯ дар он ҷо дар тӯли ҳашт моҳ зиндагонӣ кардаам.

Боре ӯ дар Фаранах оқсақоли яке аз дехкадаҳо – мӯйсафеди 70-соларо ба назди худ хонда, маҷбур кард, ки бо бори гароне дар гардан пиёда роҳ гардад. Аз ин роҳпаймой, ки дар зери офтоби сӯзон ва бо шаттакориҳои политсия ба амал омад, мӯйсафеди бечораи аз азобу машаққат беҳолу бемадоргардида шабро дар маҳбас дар ҳолати урӯн рӯз кард; рӯзи дигар ӯро боз ҳам бараҳна дар офтоб маҷбур карданд, ки якчанд соат рост биистад. Ин воқеа бо он анҷом ёфт, ки мӯйсафед нисфирӯзӣ чон дод...

Дар ин округ сиёҳпӯстони зиёди дигар ҳам ба ҷазои сад зарбаи аргамчин гирифта карда мешаванд; аргамчинкорӣ чораи маъмули ҷазодиҳие буд, ки бо фармони Лескюр ба қор бурда мешуд ва маъмулан дар ҳузури худӣ ӯ.

Ҳафт нафари ин бадбахтон дар маҳбас аз ин зарбаҳо вафот карданд...

3. Ман аз ёрдамчи оид ба қорҳои халқҳои маҳаллии Гебхарт, ки хангоми сардори ситоди Фриганагбе будан дар рафти истинтоқ сиёҳпӯсти 20-солаеро, ки Алӣ Фетунту ном дошт ва ба дуздӣ муттаҳам карда мешуд, тавассути аргамчинкорӣ ҷазо дод, шикоят дорам. Ҷазое, ки ин шахси маҳаллии ба он гирифта карда шуд, чунон ваҳшиёна буд, ки вай шаби 10 августи соли 1900 вафот кард...

4. Ман талаб мекунам тафтише, ки ба муқобили амалдор Юбер оғоз шудааст, дуздӣ ӯро низ дар бар гирад. Ин амалдор бар зарари давлат бо ёрдамчи худ Гебхарт забон як карда, даст ба дуздӣ задааст. Ман дақиқтарашро мегӯям. Дар зарфи якчанд моҳ ба маблағи 1500 франк захираи хӯрокворӣ аз анбори Тимбо гайб зад... Он чиз яқин аст, ки ин дуздӣ ба меъёри хӯроки бе ин ҳам ночизе, ки маҳбусон мегирифтанд, таъсир расонид.

...Даҳ нафари ин бадбахтон дар маҳбасҳои Тимбо бо сабаби камии хӯрок ва аз муомилан бад ҳалок гардиданд. ...Ман шахсан хангоми бо поезд аз Тимбо гузашта рафтани муайян намудам, ки дар он ҷо маҳбусон дар завлонаҳои вазнини нигоҳ дошта шудаанд...»

САНАҲОИ МУҲИМ

1872-1873 — дар интиҳоботи иловагӣ ғалаба кардани ҷумҳуриятҳои

1873 — мутлақиятҳои ният доштанд, ки бо сардории граф Шамбор табаддулоти давлатӣ карда, мутлақияти Фаронсаро аз нав барқарор кунанд, лекин ин табаддулот доир нагардид

1875 — ҷумҳури эълон шудани Фаронса

- 1898 — дар ҷанги истилогаронаи зидди Судон ба рақобати саҳти Англия дучор шудани Фаронса
- IV.1904 — Фаронса ва Англия паймони ҷарбии “Антанта”-ро созмон доданд
- 1909–1913 — сармои судхӯрии солонаи сармоядорони Фаронса 1 млрд 800 миллион франкро ташкил мекард
- 1913 — истеҳсоли маъдани оҳан аз 5,4 миллион тоннаи соли 1990 дар соли 1913 ба 22 миллион тонна расид
- 1910 — ҳукумати Фаронса барномаи сохтмони флоти пурзӯри ҷарбии баҳрии мамлакатро таҳия кард
- 1914 — маблағи умумии сармои ба хориҷа баровардаи Фаронса 60 млрд франкро ташкил намуд; ин нисбат ба соли 1890 қариб 3 баробар зиёд аст

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Баъди ҷанг бо Пруссия вазъи иқтисодии Фаронса дар кадом ҳолат буд?
2. Кадом инҳисорҳои Фаронсаро медонед?
3. Чаро империализми Фаронсаро судхӯр меноманд?
4. Чаро Фаронса ба хориҷа ва алаҳқусус ба мустамликаҳо кам сармоя мебаровард?
5. Мамлакатҳои дигари империалистӣ чӣ?
6. Чаро Тьер тарафдори ҷумҳурӣ мондани Фаронса шуд?
7. Дар бораи табаддуллотӣ ба амалнаомадаи мутлақиятҳои Фаронса нақл кунед.
8. Кай Фаронса ҷумҳурӣ эълон карда шуд?
9. Дар бораи сиёсати хориҷии империалистии Фаронса чӣ хоро медонед?
10. Мазмуни ҳуҷҷатҳоро шарҳ диҳед. Онҳо дар бораи чӣ шаҳодат медиҳанд?
11. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 10–11. ГЕРМАНИЯ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Анҷомебин муттаҳидшавии Германия. Моҳи январӣ соли 1871, вақте ки сипоҳиёни Германия шаҳри Парижро муҳосира карда буданд, шохони давлатҳои германиявӣ дар шаҳри Версали Фаронса ҷамъ омада, масъалаи муттаҳид кардани давлатҳои ҳудро муҳокима карданд. Нишастӣ шохҳои давлатҳои германиявӣ дар шаҳри Версал шохӣ Пруссия Вилгелми I-ро императори тамоми Германия эълон карда, бо ҳамин аз баҳри истиқлолият гузаштанд.

Мохи апрели ҳамон сол Рейхстаги Муассисон Конститутсияи умумигерманиявиро қабул кард. Мувофиқи он империяи Германия давлати иттифоқӣ гардид. Ба он 22 ҳокими мутлақ бо шохигарӣ ва ҳокими хурд ва 3 шаҳри озод – Любек, Бремен ва Гамбург дохил шуданд. Элзас ва Лотарингия ба ҳайати Германия ҳамчун “музофотҳои имперӣ” ҳамроҳ гардиданд. Онҳоро ноиб аз номи император “штатгалтер” идора мекард. Баъзе давлатҳои ба ҳайати империя дохилгардида конститутсия ва муассисаҳои намояндагии давлатҳои худро нигоҳ доштанд.

Сохти сиёсии Германия. Мувофиқи конститутсия ҳокимият дар империя дар дасти император ва канслер буд. Мақоми олии намояндагии империя Шӯрои иттифоқ ва Рейхстаг буданд. Конститутсияи империя тавре тартиб дода шуда буд, ки он ҳокимиятро амалан ба дасти Пруссия меод. Танҳо шоҳи Пруссия метавонист императори Германия бошад. Император ба қувваҳои мусаллаҳи империя сарфармондеҳ буд, аз номи империя ҷанг эълон мекард, сулҳ мебаст, дар арсаи байналхалқӣ аз номи империя намояндагӣ мекард. Ӯ метавонист шӯрои иттифоқ ва рейхстагро даъват ва ё пароканда кунад.

Иттифоқ танҳо як вазир дошт – канслер. Ӯ фақат ба император иттифоқ мекард. Император канслерро таъин ва аз вазифааш сабуқдӯш менамуд. Канслер дар назди рейхстаг масъул набуд.

Канслери аввалини империяи Германия Отто Бисмарк буд. Дар зарфи 20 сол – аз соли 1871 то соли 1890 – ӯ мамлакатро идора мекард. Бисмарк сиёсатмадори барҷаста буд. Император

Вилгелм, ки он қадар ҳавсала ва қобилияти идоракунии давлатро надошт, ҳамеша ба фикру ақида ва ҳулосаҳои Бисмарк розӣ мешуд.

Ба рейхстаг, ки он мақоми намояндагии умумигерманиявӣ буд, вакилон ба мӯҳлати 5 сол итиҳоб карда мешуданд. Конститутсия ҳуқуқи интихоботиرو ба мардҳои аз 25-сола боло дод.

Отто Бисмарк

Шӯрои иттифоқ-палатаи болоии парламент ба ҳисоб мерафт. Онро интихоб намекарданд. Ин шӯро аз намояндагони собиқ шоҳигарию ҳокими тамоми Германия иборат буд. Аз 58 ваколатномаи шӯро 17-тояш аз Пруссия буд. Ин ҳолат имконият меод, ки қонуну қарорҳое, ки ба таъби вакилони Пруссия мувофиқ набуданд, нагузоранд, ки қабул шаванд. Раиси шӯрои иттифоқ канслер буд.

Империяи Германия давлати политсиявӣю ниммутлақияту нимдемократӣ буд. Ҳукуматдорони пруссиявӣ расму ойинҳо ва одатҳои ин музофотро дар тамоми империя паҳн мекарданд. Мардум дар рӯхияи бар дигар халқҳо афзалият доштани халқи немис ва ҷангҷӯӣ тарбия карда мешуд.

Пешравии саноати Германия. Баъд аз муттаҳидшавӣ империяи Германия тез тараққӣ мекард. Дар як муддати кӯтоҳ он аз Англия ва Фаронса пеш гузашт. Соли 1912 дар Германия истеҳсоли ҷӯян нисбат ба Фаронса 5 маротиба зиёд шуд. Сохтмони роҳҳои оҳан аз 21 471 километри соли 1871 дар соли 1900 ба 49 878 километр расид.

Заводҳои химиявии Германия аз се ду ҳиссаи рангҳои ҷаҳониро истеҳсол мекарданд. Дар ин давра қариб тамоми саноати бофандагии ҷаҳонӣ газворро бо рангҳои дар Германия истеҳсолкарда рангубор мекард.

Дар натиҷаи марказонидани саноат молҳои саноатӣ бештар дар фабрикаҳои калон истеҳсол карда мешуданд. Дар байни онҳо заводҳои пӯлодгудозӣ ва аслиҳасозии Крупп мавқеи намоёнро ишғол карданд. Соли 1875 дар корхонаҳои ин соҳибкори калон ҳамагӣ 122 нафар коргарону мутахассисон кор мекарданд, лекин

Толори мошинҳои стансияи барқии марказӣ дар Берлин. Соли 1890

дар охири аср 45 ҳазор нафар ва дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ бошад, зиёда аз 80 ҳазор нафар коргарону механикҳо ва муҳандисон кор мекарданд.

Солҳои 1871–1873 дар империяи Германия системаи ягонаи пулӣ – маркаи тиллоӣ ҷорӣ карда шуд. Соли 1875 банки Пруссия ба банки Империя мубаддал гардид. Он ба тараққиёти босуръати иқтисодии Германия кӯмак расонид.

Аз Фаронса қашида гирифтани музофотҳои бойи Элзас ва Лотарингия ва товони 5-миллиард франки ҷангӣ аз ин давлат ситонидашуда низ ба нафъи тараққиёти саноати Германия кор фармуда шуданд. Табаддулоти саноатие, ки дар солҳои 90-ум ба охир расид, Германияро дар Европа ба ҷои аввал ва дар ҷаҳон баъд аз ИМА ба ҷои дуюм баровард.

Ба вучуд омадани инҳисорҳо. Дар асоси марказонидани истеҳсолот шумораи иттиҳодияҳои инҳисорӣ мунтазам зиёд мешуд. Дар Германия шакли аз ҳама маъмули инҳисорҳо картелҳо ва синдикатҳо буданд. Ин инҳисорҳо иттифоқи корхонаҳое буданд, ки соҳибони онҳо бо роҳи созиши якҷоя нархи навои молҳои истеҳсолкардаи худро дар дараҷаи муайян нигоҳ медоштанд, ҳаҷми истеҳсоли молро муайян менамуданд, бозори молфурӯширо дар байни худ тақсим мекарданд ва ғайра. Баъзеи онҳо ниҳоят калон шуда буданд. Масалан, синдикати ангиштистеҳсолкунии Рейн-Вестфалия дар соли 1910 ба 95,4 фоизи истеҳсоли умумии ангишти музофот назорат мекард. Дар саноати маъданкоркунӣ синдикате ба вучуд омад, ки ҳамаи заводҳои пӯлодгудозиро муттаҳид намуд. Саноати вазнини мамлакат дар дасти 30 инҳисори пурқувват буд: консернҳои

Вилгелми II ва Крупн. Расми соли 1912

**Сехи чўяну
пўлодгудозни заводи
Крупн дар Рур**

Крупн, Тиссен, Стиннес ва дигарон. Саноати электротехникӣ аз тарафи ду ширкати калонтарин назорат карда мешуд: “Симменс-Галске” ва “АЗГ”. Дар саноати химиявӣ ду гурӯҳи инхисор ташаккул ёфтанд. Дар киштисозӣ ду ширкат инхисор буданд: “Ллойди Германияи Шимолӣ” ва “Гамбург–Америка”.

Картелҳо ва синдикатҳо бо банкҳо саҳт алоқаманд буданд. Соли 1899 нӯҳ банк то 83 фоизи сармояи банкии Германияро дар ихтиёри худ доштанд. Соҳибони корхонаҳои саноатӣ маъмулан аъзои раёсати банкҳо буданд. Банкчиён бошанд, дар идораи корхонаҳо вазифаҳои маъмуриро ба ўҳда доштанд. Як банкии Германия, ки 3 млрд марка сармоя дошт, дар 200 корхонаи саноатӣ саҳмдор буд, яъне банкҳои Германия дар сохтани корхонаҳои саноатӣ фаъолона иштирок мекарданд.

Дар охири асри XIX – аввали асри XX ба хориҷа баровардани сармоя барои Германия аҳамияти калон пайдо кард. Сармоядорон маблағҳои худро ба иқтисодиёти Европани Ҷануби Ғарбӣ, Шарқи Наздик ва Америкаи Ҷанубӣ мебароварданд. Сармояи ба хориҷа

**Киштии калони
ҳарбии немисии
“Вестфалия”, ки дар
ибтидои асри XX
сохта шудааст**

Даромадгоҳи асосии
 ширкати киштисозии
 “Гамбург–Америка”.
 Яке аз аввалин инҳисорҳои
 байналхалқӣ. Навиштаҷот:
 “Роҳ ба тамоми ҷаҳон”

содиркардаи Германия дар соли 1912 ба 12,5 млрд ва дар соли 1914 бошад, ба 44 млрд франк расид. Сармоядорони германиявӣ аз содироти сармоя даромади бузург ба даст медароварданд.

Вазъи кишоварзии Германия. Дар Пруссияи Шарқӣ заминҳои помешикҳо (заминдор) майдони сеяки тамоми киштзорҳоро дар бар мегирифтанд, дар Померания бошад, қариб нисфи онро. Хоҷагии помешикии сармоядории пруссиявӣ боқимондаҳои зиёди крепостнойро нигоҳ медошт. Помешикҳои Германия дар хоҷагиҳои худ меҳнати кироҷро истифода мебарданд. Батракҳо (коргарони кироҷ) аз помешикҳо қитъаи заминро иҷора гирифта, ба ивази он вазифадор буданд, ки хангоми киштукору чамъоварии галладона бо ҳамроҳии аҳли оилашон дар замини помешик кор кунанд.

Дар гарбтари дарёи Элба помешикон камтар ва хоҷагиҳои майдаю миёнаи деҳқонӣ зиёдтар буданд. Дар деҳоти ин ҷо гроссбауэрҳо, яъне помешикҳои калон ҳукмронӣ мекарданд.

Дар Германияи Ҷанубӣ – Баден, Бавария, Вюртемберг ҳам хоҷагиҳои деҳқонии миёнаю хурд аз хоҷагиҳои калон бисёртар буданд.

Ин вақт дар тамоми Германия то 3 миллион нафар деҳқонони камзамин буданд, ки ҳар кадоми онҳо то 2 га замин доштанд. Ингуна хоҷагиҳо нисфи умумии хоҷагиҳои деҳқонии Германияи ҳамонвақтаро ташкил мекарданд. Соҳибони асосии замин ва ҳокимият юнкёрҳо ва гроссбауэрҳо (деҳқонони бадавлат, ки дар заминҳояшон батракҳоро кор мефармуданд) буданд.

Сиёсати тачовузкоронаи хориҷии Германия. Империализми ҷавони Германия ба арсаи сиёсати ҷаҳонӣ баромад. Дар охири асри

XIX – аввали аери XX мубориза барои бозорҳо ва тайёри барои бо зӯри аз нав тақсим кардани ҷаҳон мақсади асосии сиёсати хориҷии ин империя гардид.

Бисмарк дар назди худ вазифа гузошт, ки мавқеи байналхалқии Германияро пурзӯр кунад. Барои хамин соли 1873 бо Русия ва Австро-Венгрия шартнома бааст. Даре нагузашта Фаронса лашкари хуб мусаллаҳшуда ташкил намуд. Бисмарк фикр кард, ки Фаронса барои Элзас ва Лотарингия аз Германия қасос гирифтани аст. Канслер ният дошт, ки Германия бар зидди Фаронса ҷанг сар кунад. Вале ба ин қор Англия ва Русия монев шуданд. Онҳо аз ҳад зиёд пурзӯршавии Германияро намехостанд. Германия ҳам ба Русия ҳалал мерасонд, вале аз ҷанги зидди вай метарсид. Баъд аз ғалаба бар Туркия дар ҷанги солҳои 1877–1878 маҳз Бисмарк нагузошт, ки Русия аз самараи ғалабааш бар Туркия истифода барад. Конференсияи байналхалқии соли 1878-и Берлин маҳз бо “ёрии” ӯ ба музаффариятҳои Русия бар Туркия хати батлон кашид. Баъди ин муносибатҳои байни Германия ва Русия боз ҳам тезу тундтар шуданд.

Сиёсати хориҷии Германия сол то сол хусусияти таҷовузқорона мегирифт.

Тараққиёти сармоядории инҳисорӣ Германияро водор мекард, ки ба аз нав тақсим кардани ҷаҳон тезтар шурӯъ кунад. Ба вай дар ин ҷанг иттифоқчиён дарқор буданд. Соли 1879 ба Германия муяссар шуд, ки бо Австро-Венгрия иттифоқи ҳарбӣ бандад. Соли 1882 ба ин иттифоқ Италия ҳам дохил гардид (Дар хусуси ташкилҳои ин паймони ҳарбӣ, ки он “Иттифоқи Сегона” ном дорад, дар параграфҳои 1 ва 2 муфассалтар суҳан ронда шудааст).

Аввалин қаламраве,
ки дар Африкаи Ҷанубу Ғарбӣ солҳои
1883 – 1884 тоҷири шаҳри Бремен
Людерице забт карда буд

Забткориҳои аввалини империяи Германия. То миёнаҳои солҳои 80-ум Германия дар Европа сиёсати континенталиро пеш мебард. Моҳияти он дар ин қитъа мустақам кардани мавқеи Германия буд.

Соли 1884 Германия дар Африка ба амалиёти фаъолона шурӯъ кард. Моҳи апрели ҳамон сол тоҷири бременӣ Людерице димогаи Ангоа-Пекинро, ки дар соҳилҳои ҷанубу ғарбии Африка аст, ба зери итоати Германия даровард. Худи ҳамон сол Германия Того, Камерун, қисми шимолии Гвинея ва ҷазираҳои назди Гвинеяро забт намуд. Соли 1885 дар шарқи Африка заминеро ҳамроҳи ҷазираи Занзибар ишғол кард, ки он баъдтар “Африкаи Шарқи Германия” ном гирифт.

Баъди забти мустанликаҳои номбурда ҳукумати Германия қарор дод, ки флоти пурзӯри тичоратӣ ва ҳарбӣ бунёд созад. Барои ин рейхстаг маблағи зарурӣ ҳам ҷудо кард. Германия ба ҷангҳои нави истилогарона тайёрӣ меид.

Дар солҳои 90-ум сармоядорони калонтарин ва юнкёрҳо нақшаи ҳукмронии ҷаҳон шудани Германияро тартиб доданд. Онҳо мақсад доштанд, ки империяи бузурги мустанликадорӣ Германияро ташкил намоянд. Княз фон Бюлов, ки баъд аз Отто Бисмарк канслер таъйин шуда буд, боре рӯйро ба изҳор кард: “Акнун он давр ҳаст, ки халқҳои дигар заминро обро дар байни худ тақсим мекарданду мо танҳо ба осмони қабуд қаноат мекардем, гузашта рафтанд... Мо ҳам барои худ дар зерин офтоб ҷой талаб мекунем”.

Германияи империалистӣ ин гуфтаҳои канслер Бюловро татбиқ мекард. Дар охири солҳои 90-ум немисҳо нимҷазираи Шандуни Чинро забт карда, дар ин ҷо барои худ пойгоҳи ҳарбӣ сохтанд. Дар Укёнуси Ором галлаҷазираҳои Маршалл, Королин ва Марианро ба даст дароварданд. Дар соли 1900 бошад, лашкари Германия бо ҳамроҳии сипоҳиёни давлатҳои дигари империалистӣ дар ҷазодихҳои ваҳшиёнаи мардуми Чин иштирок карданд.

Баъди Шарқи Дур диққати империалистони Германия боз ба Африка ҷалб шуд. Онҳо Марокаш ва Гибралтарро забт карда, дар он ҷойҳо бар зидди рақиби асосии худ – Англия пойгоҳҳои ҳарбӣ сохтанд.

Империалистони Германия ба Шарқи Наздик ҳам бо ҷашмони ҳарисона менигаристанд. Ин чорро ҳам ба даст даровардани буданд. Барои ин қор императори Германия

Вилгелми II соли 1898 бо баҳонаи зиёрати “тобути худо” ба Фаластин сафар кард. Дар роҳ ӯ бо султони Туркия вохӯрда, дар бораи сохтани роҳи оҳане, ки бояд аз Босфор оғоз ёфта, ба воситаи Осиёи Хурд ба Бағлод ва то ба халиҷи Форс мерасид, гуфтушунид карда, розигии ӯро гирифт. Ин роҳи оҳан Германияро бо Осиё мепайваст.

ХУЧЧАТ

КОНСТИТУТСИЯИ ИМПЕРИЯИ ГЕРМАНИЯ

(Рейхстаги Муассисони империяи Германия 16 апрели соли 1871 қабул кардааст)

I. ҚАЛАМРАВИ ИТТИФОҚ

Моддаи 1. Қаламрави иттифоқ аз давлатҳои зерин иборат аст: Пруссия бо хамроҳин Лаунберг, Бавария, Саксония, Вюртембург, Баден, Гессен, Макленбург – Шверин, Саксен – Веймар, Макленбург – Стрелитс, Олденбург, Брауншвейг, Саксен – Майнинген, Саксен – Алтенбург, Саксен – Кобург – Гота, Ангальт, Шварсбург – Рудолфштадт, Шварсбург – Зондерсгаузен, Валдак, Шаумбург – Липпе, Липпе, Любек ва Гамбург.

II. КОНУНГУЗОРИИ ИМПЕРИЯ

Моддаи 2. Империя дар қаламрави иттифоқӣ дар асоси конститутсияи мазкур ҳуқуқи қонунгузорӣ дошта, қонунҳои империявӣ нисбат ба қонунҳои ҳар як давлат волонят доранд...

Моддаи 4. Назорат аз тарафи империя ва қонунгузорию вай қорҳои зеринро дар бар мегиранд:

- 1) қарорҳои марбут ба озодии ҳаракат... ҳуқуқҳои шахрвандӣ, шиносномаҳо, полтисия барои қоричиён, ба қосибӣ шугл варзидан...
- 2) қонунгузорию гумруку тижорат ва қонунгузорӣ дар бораи андозҳо, ки барои зарурати империя истифода бурда мешаванд;
- 3) муайян намудани системаи қенакҳо: дарозӣ, тағнаҳо ва вазиҳо...
- 7) ташкили қифзи умумии тижорати Германия дар қорича, баҳрнавардии германиявӣ, қарчами баҳрии он ва сохти умумии қанояндагии қонсулие, ки аз қисоби маблағи империя таъмин қарда мешавад;
- 8) қори қори оҳан...
- 10) қори қорча ва телеграф...
- 13) қонунгузорию умумӣ оид ба қаман ҳуқуқи шахрвандӣ ва қиноӣ...
- 14) лашқар ва флоти қарбии империя...

Моддаи 5. Қонунгузорию империявӣ аз қониби Шӯрон иттифоқӣ ва Рейхстаг ба амал бароварда мешавад. Барои қонунии империявӣ қизиюати ақсарияти оддии қар ду маҷлис қифоя аст.

III. ШҶРОИ ИТТИФОҚ

Моддаи 6. Шӯрон иттифоқӣ аз қанояндагии аъзон иттифоқ иборат мебошад; овозҳо дар байни онҳо қинии тақсим меқарданд, ки Пруссия бо қачоқгии овозҳои собиқи Ганновер, Кургессен, Голштейн, Нассау ва

Франкфурт	17 овоз
Бавария	6 овоз
Саксония	4 овоз
Вюртембург	4 овоз
Баден	3 овоз
Гессен	3 овоз
Макленбург-Шверин	2 овоз
Брауншвейг	2 овоз дорад...

(азлон дигари иттифок дар Шӯрон иттифокӣ яқовозӣ гирифтанд. Шӯрон иттифокӣ аз 58 намояндаи азлон иттифок иборат аст. Шарҳи Т. 3.)

Хар як узви иттифок метавонад ба Шӯрон иттифокӣ ҳамон қадар вақил таъйин кунад, ки чӣ андоза овоз дорад, лекин ҳаман намояндагони як давлат метавонанд (дар шӯрон иттифок) якҷоя намояндагӣ куянд.

Эзоҳ: дар ин ҷумла калимаҳои дар қавсайнбударо котиб барон равонтару фахмотар баромадани ҷумла дохил кардааст.

IV. РАИСИКУНАНДА

Моддаи 11. Раисӣ дар Иттифок ба шоҳи Пруссия тааллуқ дорад, ки мартабааш императори Германия мебошад. Император дар муносибатҳои байналхалқӣ ҳамчун намояндаи империя баромад намуда, аз номи империя ҷанг эълон мекунад, сулҳ мебазад, ба иттифокҳои дигар дохил мешавад...

Барон эълони ҷанг аз номи империя ризояти зарурии Шӯрон иттифокӣ зарур аст, ба шарте ки ҳуҷум ба қаламрави иттифок ва ё соҳили он ба амал наомада бошад...

Моддаи 12. Ҳуқуқи Шӯрон иттифокӣ ва Рейхстагро даъват намудан, қушода эълон кардан, мақбуф гузоштан ва ғӯшида эълон кардан ба император тааллуқ дорад.

Моддаи 15. Раисӣ дар Шӯрон иттифокӣ ва роҳбарӣ ба қорҳои он ба канслери иттифокӣ, ки шоҳ таъйин мекунад, тааллуқ дорад.

Моддаи 17. Ҳуқуқи тайёр кардан ва эълон намудани қонунҳои империявӣ ва назорат аз болои иҷрои онҳо ба император тааллуқ дорад.

Моддаи 18. Император амалдоронро таъйин мекунад, барон садоқат ба империя савганд ёд кардани онҳоро таъмин менамояд ва дар сурати зарурӣ истеъфояшонро эълон мекунад.

Моддаи 20. Рейхстаг тавассути интихоботи умумӣ ва бевосита бо овозҳои пинҳонӣ интихоб карда мешавад...

Моддаи 32. Аъзои Рейхстаг моҳона ва ё музди дигар намегиранд.

IX. СИПОҲИ ИМПЕРИЯ

Моддаи 61. Баъди эълони конституцияи мазкур дар тамоми империя бояд таъҷилан бо пуррагӣ қонунгузории ҳарбии пруссиявӣ ҷорӣ карда шавад...

Моддаи 63. Ҳаман нерӯҳои ҳарбии империя сипоҳи ягонро ташкил мекуянд, ки ҳам дар шароити осоишта ва ҳам дар шароити ҷанг дар зери фармондеҳии император мебошанд...

Моддаи 68. Дар мавридҳои, ки дар қаламрави иттифок ба амнияти ҷамъиятӣ хатар таҳдид мекуянд, император ҳар як қисмати онро дар ҳолати ҳарбӣ эълон карда метавонад.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1.1871 — 22 давлат ва 3 шаҳри озоди германиявӣ дар шаҳри Версал чамъ омада, қарор қабул карданд, ки дар як мамлакат муттаҳид мешаванд
- 16.IV.1871 — Рейхстаги Муассисон Конститутсияи умуми-германиявиро қабул кард, ки мувофиқи он ин давлат империяи Германия ном гирифт
- 1871–1890 — солҳои ҳукмронии канслери империяи Германия Отто Бисмарк
- 1871–1873 — дар империяи Германия қорӣ карда шудани системаи ягонаи пулӣ – марка
- 1875 — ба банки империявӣ табдил дода шудани банки Пруссия
- 1873 — бо Русия ва Австро-Венгрия бастанӣ шартномаи дӯстӣ
- 1878 — Конференсияи байналхалқии Берлин барои аз нав дида баромадани шартномаи сулҳи Сан-Стефано
- 1882 — аз тарафи Германия, Италия ва Австро-Венгрия созиш дода шудани паймони ҳарбии “Иттифоқи Сегона”
- 1884 — дар Африка ба амалиёти фаъолона гузаштани империяи Германия
- 1885 — Занзибар ва баъзе қойҳои дигари Африқаро забт кардани империяи Германия
- 1898 — ба Фаластин сафар кардани императори Германия Вилгелми II, аз султони Туркия оид ба сохтани роҳи оҳани Бағдод иҷозат гирифтани ӯ

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Муттаҳидшавии давлатҳои Германия чӣ тавр ба амал омад?
2. Баъди муттаҳидшавӣ Германия чӣ хел давлат шуд?
3. Дар бораи Шӯрои иттифок ва Рейхстаги империявии Германия маълумот диҳед.
4. Дар бораи пешравии саноати Германия мисолҳо биёред.
5. Дар Германия кадом хел инҳисорҳо ба вучуд омаданд? Номи чанд инҳисорро гӯед ва онҳоро шарҳ диҳед.
6. Вазъи кишоварзӣ дар Германия дар кадом ҳолат буд?
7. Чаро дар охири асри XIX Германия сиёсати таҷовузкоронаи хориҷиро пеш гирифт?
8. Кай Конститутсияи давлатҳои германиявии дар як иттифок

муттаҳидшуда қабул карда шуд? 9. Дар бораи канслери нахустини империяи Германия Отто Бисмарк маълумот диҳед. 10. Дар дахсолаҳои охири асри XIX империяи Германия кучоҳоро ишғол карда, ба мустамликаҳои худ таъдил дод? 11. Аз рӯи ҳуҷҷат ба саволҳои зерин ҷавоб гардонед: а) мувофиқи конституцияи империяи Германия ин давлат аз қадом давлату шахрҳо ташкил ёфт? б) қонунгузори империявӣ чӣ тавр буд? в) Шӯрои иттифоқӣ чӣ тавр ташкил меёфт? г) вазифаҳои раиси Шӯрои иттифоқӣ ва Рейхстагро муайян кунед. 12. Аз мавзӯи хулоса бароред.

---

§ 12. РУСИЯ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Соҳти иқтисодии Русия. Шикаст дар ҷанги Крими солҳои 1853 – 1856 нишон дод, ки Русияи як вақтҳо жандарми Европаву ба давлати ақибмонда таъдил ёфтааст. Ба ин пеш аз ҳама мавҷудияти тартиботи қрепостнойии Русия сабабдор буд. Инро шоҳи нави Русия Александри II, ки соли 1855 ба тахт нишаст, хуб мефаҳмид. Бинобар ин 19 феввали соли 1861 ҳуқуқи қрепостнойиро “аз боло” бекор кард. Баъди ин Русия ба роҳи сармоядорӣ даромад. Дехқонони аз асорати қрепостнойӣ озодгардида барои пешравии саноат манбаи арзони меҳнати қироя гардиданд.

Сармоядорон ва соҳибқорони Русия бештар қорхонаҳои қалони саноатӣ месохтанд. Дар ибтидои асри XX қорхонаҳое, ки қорқарони онҳо зиёда аз 500 нафар буданд, 50 фоизи қорқарони Русияро ташкил мекарданд. Аз рӯи марказонидани истехсолоти Русия дар Европа ба ҷои аввал баромад. Вале аз рӯи дигар нишондиҳандаҳои иқтисодӣ аз мамлақатҳои мутараққӣ ҳале ақиб мемонд.

Дар Русия аввалин инҳисорҳои сармоядорӣ дар охири асри XIX ба вуҷуд омаданд. Дар натиҷаи суръати тезии марказонида шудани саноати иттиҳодияҳои инҳисорчиён ба вуҷуд омаданд. Шакли маъмули иттиҳодияҳои инҳисории Русия синдикатҳо буданд. Соли 1902 синдикат оид ба қурӯши маҳсулоти маъданқорқунӣ “Продамет” ташкил ёфт, соли 1904 бошад, синдикатҳои “Продугол” ва “Продвагон” ба фаъолият сар карданд. Онҳо қариб дар тамоми Русия ба истехсол ва қурӯши маъдану маснуоти маъданӣ, ангишт ва вагон назорат мекарданд.